

Stjepan Radić i Hrvatska pučka seljačka stranka u prvom svjetskom ratu

U mjesecima koji su neposredno prethodili raspletu ustavne krize u Hrvatskoj god. 1913. Stjepan Radić zauzimao je taktički pomirljivo stajalište: isticao je potrebu sloge *svih* stranaka, i to najprije za obranu zakonjenih prava Hrvatske i za takav saborski rad koji će koliko-toliko olakšati život seljačkom narodu, ali je ukazivao i na brojne teškoće koje bi se ispriječile na takvom putu. Zagovarao je mogućnost da Hrvatsko-srpska koalicija i Stranka prava svoju pogodbu od 1912. godine¹ »još malo poprave i usavrše«, pa jedan dio svoga programa odgode, i da stvore takvu saborsku većinu koja će odstraniti nagodbene povrede, poboljšati financije i stvoriti bar nekoliko zakona korisnih za seljaštvo. Hrvatska pučka seljačka stranka (HPSS) pomagala bi — pisao je Radić² — takvu većinu u svemu, osim kad bi morala što prigovoriti za obranu seljaštva, ali i taj prigovor bio bi uvijek miran i obrazložen. »Također izvan sabora seljačka bi stranka takvoj većini pomagala toliko, što ju ne bi pred narodom napadala, a kamo li grdila i što bi pred narodom dapače i pohvalila svako njezino dobro djelo.« Pišući o predstojećem raskolu u redovima pravaša (milinovaca i frankovaca),³ Radić prognozira da će frankovci zadržati sve svoje pristaše, a tih je više. I jedni i drugi imaju isti temelj: čisto hrvatstvo, pristajanje uz katoličko svećenstvo i nepriznavanje Hrvatsko-ugarske nagodbe. Svi su »samo Hrvati« ali su frankovci radikalniji i rado kažu i napišu »da je suvlašica ili posrbica svaki onaj Hrvat, koji je za narodno jedinstvo Hrvata i Srba, što više da je takav Hrvat izdajica svoje domovine i svoga naroda, a uz to da je opasni neprijatelj cijele carevine, t. j. pravi veleizdajnik«. Frankovci dopuštaju svećenicima posebnu pasku nad strankom, što milinovci ne dozvoljavaju ili im bar nije po volji. Frankovci — pobijajući Nagodbu — uvijek ističu svoju vjernost carevini i carskoj obitelji, a uz to se znaju nekako zgodno sporazumjeti sa svakom nagodbenom vladom. »Milinovci ono prvo ne čine, a ovo drugo izbjegavaju« — tvrdi Radić. U povodu izbijanja drugoga balkanskog rata — tog »nebratskog klanja« Srba i Bugara — Radić⁴ poziva na slogu i ističe da Seljačka stranka ima »blagost i pomirljivost« u svom programu, a svojim nastojanjem da se združi s Naprednom strankom i s Koalicijom, a kasnije opet sa starčevićancima pokazala je i činom tu svoju pomirljivost. »Ali da pravo kažemo, ni mi u seljačkoj stranci — priznaje Radić — nismo bili uvijek, a nismo ni danas dosta strpljivi

¹ Usp. Stenografski zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije petogodišta 1913.—1918. od I. do uključivo XXXIV. saborske sjednice od 27. prosinca 1913. do 4. ožujka 1914, svezak I, godina 1913. i 1914, Zagreb 1914, 261—263.

² *Dom*, 31. III 1913.

³ *Dom*, 28. V 1913.

⁴ *Dom*, 16. VII 1913.

i popustljivi, kad to zahtjeva obća narodna korist. Ali što nije bilo do sada, neka to bude u buduće. Ponovnim balkanskim ratom naše su prilike u banskoj Hrvatskoj postale tako ozbiljne, da bez oklievanja moramo stisnuti sve svoje narodne redove i uz to se tako sporazumiti, da naša politika u obće, a rad u saboru napose bude uzor narodne sloge i političke zrelosti.« Raspravljajući o pitanju: »Što nas je naučio komesarijat?«, Radić piše⁵ da je Seljačka stranka povukla iz njega tri pouke. Sabor već sam po sebi narodu je neka zaštita i obrana, a vladi kontrola i iz tog nauka — prva je to pouka — slijedi da je stranka sada još više za rad u Saboru nego prije i da smatra upravo za svoju prvu dužnost, a i svih drugih političkih stranaka, da saborskom radu ne stavlja nikakve zapreke. Pod komesarijatom utvrdili su još više — druga je pouka — da Hrvatskoj najviše škodi takav politički postupak njenih političara, po kojem se u Beču i Budimpešti može zaključiti da Hrvati nemaju druge brige i druge misli nego da se otcijepe od Ugarske ili, štaviše, od Carevine. Iz navedenog slijedi da će Seljačka stranka biti još odlučnija protiv svake takve demonstracije, tj. protiv svake takve izjave ili glasovanja ili neglasovanja iz kojeg bi se moglo izvesti naprijed spomenuto mišljenje, zbog kojeg se onda i Sabor raspušta i sam ustav obustavlja. Pod komesarijatom se zapaža — a to je treća pouka — da je dobro što se ni pojedinci a ni pojedine stranke ne mogu međusobno tobože boriti nepomirljivim oružjem osobne i stranačke mržnje i strasti. Seljačka stranka uvijek se klonila takve borbe ali mora se priznati da se je i ona znala katkad zaletjeti i u Saboru i izvan Sabora. Sad je vidljivo da je po narod štetno, pa i opasno, da Hrvati jedan drugoga preoštro i preneglo osuđuju ili možda nepomirljivo pobijaju. »Kolikogod među nama ima i raznih stranaka i posvađenih političara — piše Radić — svi smo ipak djeca jednoga naroda i takve domovine, kojoj može pomoći samo iskrena i trajna sloga većine njezinih sinova. Ako drugi političari i druge stranke na ovo kada zaborave, seljačka će stranka živo nastojati, da se ovoga nauka i u tom slučaju drži. Dakle u kratko: Seljačka je stranka najodlučnije za saborski rad, isto je tako najodlučnije protiv svemu, što bi bilo zaprekom tomu saborskom radu, napokon je najiskrenije za sporazum među svim našim političarima i strankama, koji jedini oslon traže u povjerenju probudjenoga naroda.«

U toku su bili pregovori — otpočeti čim je 19. V došlo do raskola u redovima pravaša (frankovaca i milinovaca) — između samog Radića s pravašima oko M. Starčevića i s Koalicijom.⁶ Milinovicima je Radić ponudio čak fuziju u novu »Seljačku stranku prava«, ali su to oni otklonili i savjetovali Radiću da se približi Koaliciji. Zato se sastajao s pojedinim njenim članovima, a kasnije i s trojicom izaslanika egzekutivnog odbora Koalicije. »Kod tih se naime razgovora — priznaje sam Radić⁷ — vazda vodila briga i za prava kraljevine Hrvatske i za narodnu slogu (jedinstvo) Hrvata i Srba i za potrebe preogromne većine naroda, seljačkoga puka našega. U svemu se vazda pokazivala takva jednodušnost, da je konačno posve naravski došlo do sporazuma i za saborske izbore i za saborski rad [...].« U svojoj živoj i iskrenoj želji za narodnom slogom i za sa-

⁵ *Dom*, 23. VII 1913.

⁶ *Dom*, 30. VII 1913.

⁷ *Dom*, 30. VII 1913.

borskim radom — piše on u članku »S kime će seljačka stranka«⁸ — pokušala je Seljačka stranka da sklopi sporazum sad s ovom sad s onom strankom, i to uvijek na seljačkom hrvatskom i slavenskom temelju. Da je stranka isticala samo svoj hrvatski temelj, bila bi se odmah složila sa Strankom prava ali bi onda bila kao lupina bez jezgre, kao prazna knjiga bez sadržaja, kao klas bez zrnja ili košnica bez saća. Zato sa Strankom prava ili točnije, s nijednim dijelom stranke nije došlo do sloge ni izvan ni u Saboru. Naprotiv, s Koalicijom se Seljačka stranka mogla uvijek lijepo složiti u teoriji. »Koalicija je naime baš kao i seljačka stranka — priznaje Radić — zauzeta za sva uzakonjena prava *kraljevine Hrvatske*; isto je tako koalicija za jedinstvo *svega* našega naroda, osobito nas Hrvata sa Srbima, napokon je i koalicija za *gospodarsku* politiku u smislu agrarnom iliti poljodjelskom, t.j. prema potrebama preogromne *seljačke* većine našega naroda. Ali u svom radu iliti u svojoj praksi razlikovale su se koalicija i seljačka stranka tako jako, da je radi toga medju njima bilo i odviše žestoke borbe u saboru i izvan sabora. No uzprkos toj međusobnoj *napetosti koalicija i seljačka stranka našle su se zajedno*, kada god je trebalo Hrvatsku braniti, a hrvatski narod ojačati.« Koalicija i Seljačka stranka znaju se naći jedna uz drugu ne samo u svakoj velikoj narodnoj stisci i nevolji nego i u svakom velikom i važnom narodnom poslu. »A budući da nas s obnovom ustava čekaju sve sami prevažni narodni poslovi — zaključuje optimistički Radić — biti će seljačka stranka s koalicijom u tom poslu, a ako Bog da, i poslie njega — jedna politička i saborska cjelina, 'jedna vojska i jedna komanda'.«⁹

Kraljevski komesar Ivan barun Skerlec razgovarao je i s Radićem 1. kolovoza 1913. o prelazu u ustavno stanje. Pri tom je Radić dao svoj prijedlog za rasplet krize i hvalio Koaliciju, njenu snagu i to što su u njoj sve sami slobodni ljudi koji misle svojom glavom, pa da je slična onim kompliciranim organizmima za koje je Napoleon rekao da su to otporniji što su kompliciraniji. Čini se da su — prema Radiću — slično predlagali predstavnički Koalicije te je tako »sporazum seljačke stranke s koalicijom i tim putem dobio svoju unutarnju potvrdu i novo svoje ojačanje.«¹⁰

Te pregovore prekida revolverski hitac radnika Stjepana Dojčića,¹¹ ali samo prolazno, a Radić hita da osudi takve metode borbe riječima: »Nema u poviesti primjera, da bi se koji narod atentatom ili revolucijom *pomogao*, ali za to ima i previše primjera, da su atentati i revolucija doveli na rub propasti i onakvu grdosiju, kakva je golema Rusija, a za mali narod, kakav smo mi Hrvati, atentati i revolucija gotova su propast.«¹²

⁸ *Dom*, 30. VII 1913.

⁹ Taj je pakt između Koalicije i HPSS-e bio zaključen 30. VII 1913. Usp. Stenografski zapisnici, I, 930. Taj sporazum bio je pročitán na stranačkom dogovoru Seljačke stranke 10. VIII i bio odobren jednoglasno i oduševljeno. V. *Dom*, 13. VIII 1913.

¹⁰ *Dom*, 6. VIII 1913.

¹¹ Usp. *Stjepan Dojčić*, Tko je lopov? Stjepan Dojčić ili Stjepan Radić?, Zagreb 1919.

¹² *Dom*, 3. IX 1913. Radić je tu formulirao i svoj credo: »Onda je dakle i nepobitno, da se baš u političkom radu i životu čovjek najviše mora služiti svojim razumom i svojom dobrotom. Samo tako može izabrati siguran put k pravu i pravici.« Usp. *Stjepan Radić*, Javna politička poruka probuđenoj seljačkoj braći, naročito u Americi i po ostaloj tuđini, Zagreb 1913.

Radić se žurio da objavi skicu platforme za razgovore predstavnika stranka s predsjednikom ugarske vlade I. Tiszom. U svakom slučaju Tiszi bi trebalo reći — predlagao je¹³ — da Mađari moraju sebi izbiti iz glave da mogu Hrvate pomadiriti i Hrvatsku pretvoriti u dio Ugarske; da, opet, Hrvati moraju sebi izbiti iz glave da će išta postići politikom koja samo više i galami »dalje od Ugarske!«, a ništa ne radi za seljački gospodarski i prosvjetni napredak nego se u svakoj zgodi još jeftino nudi svakoj vladi; da je u Hrvatskoj nemoguće obnoviti onakvu vladinu stranku kakvu je imao Khuen (što je Radić i objasnio Skerleczu u svom razgovoru 1. VIII); da se ni od drugih ne može stvoriti vladina stranka — kako to misle, možda i danas, svi bivši banovi i njihovi pomagači — jer je narod već toliko probudjen da u Saboru može biti samo narodna većina, ali je moguće da se ta narodna većina dobro slaže i s našom domaćom i sa zajedničkom vladom, ako se jedna i druga drže zakona, narodu život ne prestano olakšavaju i prava Kraljevine Hrvatske ne samo ne krnje nego u zgodno vrijeme i na zgodan način i proširuju; da Hrvati i Mađari ne smiju ići za tim da jedni drugi tobože nadmudruju. I, možda, najvažnije: »Mi Hrvati moramo već jedan put čisto i bistro kazati i pokazati svakomu, da mi *hoćemo i moramo imati posla i s Bečom i s Peštom . . .*« »*Mi Hrvati ne možemo i ne ćemo dakele biti ni mađžaroni (još manje Mađžari), niti Austrijanci, ali hoćemo, možemo, a i moramo biti i ostati u toj carevini i sporazumno s Bečom i Peštom osigurati si u njoj bolji narodni život i svaki narodni napredak.*«

U tim pregovorima (sa Skerleczom i Tiszom) ostajala je Seljačka stranka nekako po strani i, konstatirao je Radić,¹⁴ nitko je ni ne spominje kad se govori, kako i s kim se ima obnoviti hrvatski ustav i Sabor. To ne čini ni Koalicija, »pa bi to mogla jednoga dana — opominje Radić — ljuto požaliti, i to možda istom onda, kad bi za nju bilo prekasno, a za narod i štetno«. Koalicija se brže-bolje sporazumjela s Tiszom, s tim da kao buduća većina u Saboru neće pokretati nikakva sporna pitanja.¹⁵ Zato je bio ukinut komesarijat a Skerlecz postao ban, pa je primio i Radića (28. XI) i u razgovoru s njim potvrdio da će saborski izbori — koji su neposredno predstojali — biti slobodni.¹⁶

Izbori su bili raspisani za 16. prosinca (dopunski: 17. XII) i na njima je trijumfirala Hrvatsko-srpska koalicija, pomognuta s nekoliko nekadašnjih mađarona.¹⁷ Dobila je 48 zastupnika. Za njom su znatno zaostajali: Starčevićeva stranka prava (17.522 glasa i 11 saborskih mjesta), Hrvatska stranka prava ili frankovci (15.834 glasa i 9 mjesta) i tri »Starčevićanca izvan klubova« (Marko Mileusnić, Matija Polić i Vjeko-

¹³ *Dom*, 15. X 1913.

¹⁴ *Dom*, 15. X 1913.

¹⁵ Čini se da je Koalicija za taj kompromis (»pakt«) s novim ugarskim ministrom predsjednikom dobila blagoslov srpske vlade. Usp. *J. Šidak*, Hrvatsko pitanje u Habsburškoj Monarhiji, *Historijski pregled*, 3/1963, 192, bilj. 36. Tu Šidak citira svjedočanstvo Adama Pribičevića. I *Ivan Meštrović* (Uspomene na političke ljude i događaje, Buenos Aires 1961, 34) potvrđuje da je Pašić 1913. god. poslije balkanskih ratova odobravao držanje i način borbe Koalicije, a osuđivao revolucionarnu akciju omladine.

¹⁶ *Dom*, 3. XII 1913.

¹⁷ Usp. *Pregled* 16. prosinca 1913. za petogodište 1913—1918. izvršenih izbora narodnih zastupnika za sabor Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije.

slav Kempf); unionisti izvan stranaka (mađaroni) zabilježili su 15.117 glasova (12 mjesta) i »osječka grupa« dra Franje Papratovića (2153 glasa i dva mjesta: dr Franjo Zbierchowsky i dr Ante Pinterović). Hrvatska pučka seljačka stranka pretrpjela je neuspjeh: postigla je, doduše, ukupno 12.917 glasova ali su bila izabrana samo tri — od prijašnjih devet odnosno osam¹⁹ — zastupnika: Stjepan Radić, Vinko Lovreković i Tomo Jalžabetić. Još mnogo teži neuspjeh zabilježile su Srpska narodna radikalna stranka (3 341 glas) i Socijalno-demokratska stranka Hrvatske i Slavonije (476 glasova), pa nisu dobile ni jedno zastupničko mjesto u Saboru. Tako je Koalicija imala u novoizabranom Saboru apsolutnu većinu.

1. U potrazi za saveznikom

Sabor se sastao 27. prosinca¹⁹ i prvoj sjednici predsjedavao je Marko Mileusić kao dobní predsjednik. No, samo otvorenje nije prošlo glatko, osobito kad je Koaliciji pošlo za rukom da na predsjedničku stolicu dovede Grgu Tuškana kao svog dobnog predsjednika. Došlo je do tumulta, gungule, otimanja i tučnjave. U toku popodnevnog nastavka²⁰ pojedini pravaški zastupnici (I. Zatluka, I. Peršić i D. Hrvoj) neumorno su trubili u automobilske trube, udarali kasnije čak i u činele i time ometali tok sjednice, nastojeći da tako provode opstrukciju, budući da je Koalicija hitala da do 1. siječnja 1914. izglasa zakonsku osnovu o produženju financijske nagodbe između Ugarske i Hrvatske. Već na prijepodnevnoj sjednici toga dana,²¹ Radić je uputio upit dobnom predsjedniku o neprovođenju izbora za grad Rijeku sa kotarom i na kraju konstatirao kao svoj »credo«: »Ova je naime monarkija evropska i bez ove dinastije. Ne brinite se za Habsburge, oni su dosta jaki. To je pitanje cijele monarkije kao sklopa u Evropi, jer Rijeka ako nije hrvatska ili nije kondominium hrvatsko-ugarski, može preko noći postati talijanska, a Italija bi s Rijeke pošla već i dalje.« Kasnije je Tomo Jalžabetić ispred HPSS-e pročitao izjavu o neslobodnim izborima, bezakonjima i nepodopštinama kao glavnom i gotovo jedinom sredstvu protiv Seljačke stranke.²² Nakon burnih scena većini je, ipak, na kraju uspjelo, duboko u noći, izabrati pred-

¹⁹ To su bili (abecednim redom): Mato Babogredac, Tomo Jalžabetić, Antun Jemrić, Dragutin Kovačević, Vinko Lovreković, Josip Predavec, dr Ante Radić, Stjepan Radić, dr Benjamin Šuperina. Usp. *Stjepan Radić*, Devet seljačkih zastupnika, izabranih prvi put po proširenom izbornom pravu u banskoj Hrvatskoj. Pogled na politički njihov rad (sa slikama), Zagreb 1912.

²⁰ I ako su braća Radići upravo apostolskom požrtvovnošću širili nauk seljačke stranke, ipak prije rata nisu mogli uspjeti kod saborskih izbora. Tako je seljačka stranka godine 1908. od 88 mandata u hrvatskom saboru dobila samo tri, godine 1910. kod proširenoga izbornoga prava porasla na 9, godine 1911. imala 8, a god. 1913. pala opet na 3 mandata (Imbro Štivić, *Život i djelo braće Radića*, Zagreb 1940, 24).

¹⁹ Stenografski zapisnici, I, 1 i d.

²⁰ Isto, 17 i d.

²¹ Isto, 7.

²² Isto, 12—13.

sjedništvo Sabora na čelu s drom Bogdanom Medakovićem i saborske odbore.²³ Radić je na sjednici 29. XII²⁴ govorio protiv prešnosti izglasavanja zakonske osnove o produženju financijske nagodbe; podnio je o tome protuprijedlog od 30. XII²⁵ koji nosi potpise i zastupnika Hrvatske stranke prava (frankovaca), ali je, zbog uvrede dobačene izvjestitelju V. Kriškoviću (»izdajica«), dobio od predsjedništva zapisnički ukor. Osvrćući se na Kriškovićevo izlaganje, Radić ga je u dugom govoru²⁶ pobijao ističući da sveukupna »državopravna opozicija«, tj. Seljačka stranka i oba pravaška krila, traži ravnopravni odnošaj, a da je i to nagodba i da je i to kompromis, ali takva nagodba i takav kompromis za koji može biti svaki Hrvat. Nitko nikada nije od te opozicije ni govorio ni pisao — govorio je Radić — da Hrvatska bude na Mjesecu a Ugarska na Marsu, da između Hrvata i Mađara ne bude nikakvih poslova jer to ne može biti. »Nas vežu zajednički poslovi s monarkijom, veže nas osoba vladara i toliki zajednički interesi; ali mi hoćemo potpunu ravnopravnost, potpuni paritet, potpunu jednakost s Ugarskom.« Preporučio je Koaliciji »prelomašku politiku«, prelomašku u financijskom pogledu, na nagodbenom temelju, i upozorio da opozicija živo i neumorno nastoji spriječiti »mamelučko glasovanje« Koalicije po mađarskoj komandi. Otvoreno je priznao da je bio saveznik bivšeg bana N. Tomašića²⁷ i otklanjao je opstrukciju kao sasvim neprikladnu za hrvatsku politiku, i to i u Zagrebu i na Zajedničkom saboru u Budimpešti. Na kraju je predsjednik oduzeo riječ Radiću, budući da je govornik očigledno namjeravao da što dulje govori, i objavio da će predložiti Saboru isključenje Radića sa petnaest saborskih sjednica, uz gubitak dnevnica. Sutradan je većina taj prijedlog prihvatila, a ubrzo zatim (5. siječnja 1914) prihvatila je i produženje financijske nagodbe.

Pri izboru izaslanika u Zajednički sabor u Pešti, zastupnik HPSS-e T. Jalžabetić²⁸ pročitao je izjavu stranke o nesudjelovanju u tom izboru, i to, između ostalog, i zato što sadašnja saborska većina nije ničim dala ni naslutiti da je u Saboru voljna išta uraditi za udovoljenje najprečih potreba širokih slojeva puka, osobito seljačkoga. Međutim, tih dana stala se ocrtavati značajna promjena u redovima tzv. »državopravne opozicije«: sve veće zbliženje Seljačke stranke (S. Radića) s frankovcima, a u isto vrijeme ohlađenje Radićevih odnosa prema milinvcima.²⁹

²³ »Kad je bilo blizu polnoći, — piše Radić — ostaviše zastupnici seljačke stranke sabornicu, gdje je među tim koalicija uz neprestanu viku i svirku pravaša izabrala predsjednika i sve saborske odbore nemareći i nepazeći nimalo, što je sve to bilo protiv onomu redu za saborsko viećanje, bez kojega sabor može postati obična skupština najgore vrsti. Kod izbora u te odbore pogazila je koalicija naročito svaki obzir i svaku pravdu poglavito prema seljačkoj stranci, te u glavni saborski odbor, najme u odbor za proračun i za izpitivanje zemaljskih računa nije izabrala nijednoga zastupnika seljačke stranke« (*Dom*, 31. XII 1913).

²⁴ Stenografski zapisnici, I, 73—78.

²⁵ Isto, 123—124.

²⁶ Isto, 133—153.

²⁷ Kao član tzv. radnog bloka. Više o tome: Stenografski zapisnici, I, 796 i d.

²⁸ Isto, 305.

²⁹ Radićev opis i opravdanje suradnje sa Strankom prava: Stenografski zapisnici, V, 470.

Adresna je debata počela u Saboru 5. ožujka³⁰ i ona je omogućila pojedinim strankama da jasnije ocrtaju svoje državopravne programe i politička stajališta. U svom nacrtu adrese³¹ HPSS je upozoravala vladara na preveliko nezadovoljstvo i sve veće ogorčenje hrvatskog naroda zbog sistema i politike kojima se vlada i upravlja Hrvatskom. To nezadovoljstvo i ogorčenje nastaju ponajprije od takvog provođenja Austro-ugarske nagodbe (zak. čl. XII: 1867)³² po kojem se i u unutrašnjoj politici Monarhije briše ne samo autonomna Kraljevina Hrvatska nego i Hrvatsko-ugarska nagodba iz god. 1868,³³ ravnopravno ugovorena državna zajednica ugarsko-hrvatska, te se čitavo područje zemalja krune sv. Stjepana protuprirodno, protupravno i protuzakonito smatra za jedinstvenu mađarsku narodnu državu. Toj utvari mađarske jedinstvene narodne države žrtvuju tobože nagodbene vlade, i u Budimpešti i u Zagrebu, mnoge životne interese i cjelokupne Monarhije i ugarsko-hrvatske državne zajednice, a pogotovo životne interese Kraljevine Hrvatske. Adresa, dalje, spominje i uvođenje neustavnog stanja³⁴ što je uslijedilo istodobno kad su bratske narodne države Crna Gora, Bugarska i Srbija oružanom rukom ustale na obranu života i imetka svojih istovjernih, te svojih i hrvatskih suplemenika u Turskoj. Taj atentat na tisućljetni hrvatski ustav — navodi se dalje u tom nacrtu, što ga je 11. III pročitao T. Jalžabetić — uzdrmao je čitav hrvatski narod u njegovim stoljetnim osjećajima prema Habsburškoj Monarhiji i dinastiji do temelja, tako da se ima samo Providnosti i Bogom nadahnutoj mudrosti i miroljubivosti vladara zahvaliti da nije došlo do katastrofe u kojoj bi, možda, nestalo Kraljevine Hrvatske, ali u kojoj bi Monarhija svakako izgubila svoj položaj velesile i svoje međunarodno značenje na preveliku i nenadoknadivu štetu evropske i kršćanske prosvjete. Kraljevina Hrvatska ima uz svoj tisućljetni ustav još jedno drugo obilježje: ona je najseljačkija kraljevina i u njoj neposredno od ratarstva živi do devedeset postotaka cjelokupnog stanovništva. Međutim, s tim njenim čisto seljačkim obilježjem nije u skladu ni jedan jedini ni autonomni ni zajednički zakon. Naprotiv, većina autonomnih i gotovo svi zajednički zakoni upereni su protiv seljačkih, pa prema tome i protiv životnih interesa hrvatskog naroda, a to hotimično i sistematsko zapostavljanje i zanemarivanje seljačkih narodnih potreba i interesa samo još više i strašnije povećava već opisano nezadovoljstvo i ogorčenje naroda zbog neprestanog gaženja hrvatskog ustava. Jedino je sredstvo za otklanjanje uzroka toga nezadovoljstva da se hrvatska autonomna vlada preda u ruke vjernim i prokušanim predstavnicima agrarne politike, a na mjestu zajedničke ugarsko-hrvatske vlade da se ne trpe rušitelji i kršitelji ustava i ustavnosti. Na kraju, u adresi HPSS-e iznosi se molba da vladar što prije ujedini politički i upravno sve hrvatske zemlje koje su Providnošću i mudrom dalekovidnošću vladara pod moćnim žezlom

³⁰ Isto, II, 10 i d.

³¹ Isto, 163—165.

³² Usp. *Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Vorgeschichte und Wirkungen*, Wien—München 1967.

³³ Usp. *Vasilije Krestić*, *Ugarsko-hrvatska nagodba 1868. godine*, Beograd 1969.

³⁴ *God. 1912—1913.*

habsburške dinastije i u najprirodnijem sklopu Habsburške Monarhije.³⁵ »Samo takvim političkim i upravnim ujedinjenjem Kraljevine Hrvatske — stoji doslovno u tom nacrtu³⁶ — cjelokupna će monarkija na Jadranskom moru i na Balkanu zadobiti onaj ugled i onu snagu, a zadovoljni hrvatski narod razviti onu prosvjetu i ono blagostanje, koje je monarkiji potrebno za dalekosežne njezine kulturne ciljeve i za zamašne njezine gospodarske interese na evropskim istoku.«

Predsjednik Seljačke stranke S. Radić u dugom govoru u toku adresne debate, održanom 12. III,³⁷ pokušao je obrazložiti i komentirati predloženu adresu stranke ustvrdivši da je pri sastavljanju adrese imao na umu ne samo da je Hrvatska, osobito banska Hrvatska,³⁸ samo nastavak alpskog gorja i alpskih rijeka i da prirodno čini jednu cjelinu s bratskom Slovenijom, nego i to da se hrvatska povijest samo politički, i to samo formalno politički, vezala s Ugarskom i da joj se približavala samo kojekakvim diplomatskim smicalicama, dok se prava, realna strana hrvatske historije uvijek razvijala protivnim smjerom, smjerom prema Austriji i Beču. Naša nenapisana povijest — nastavio je — stvorila je jedan uvjet, a taj jest: duševno jedinstvo narodno. Stvorila je načelo: brat je mio, koje vjere bio, ako bratski radi i postupa. Naš je narod stoljećima bio u tolikoj stisci i nevolji, a onda je nastala tako očita potreba da zajednički sa svog ognjišta potisne Azijate, Talijane, Mađare i Nijemce, tako da je i ovoj vjekovnoj bijedi i o ovoj općoj narodnoj potrebi stvoren pojam koji predstavlja najveći ponos, najveću diku našeg naroda, a to je pojam *našinstva*. Naš čovjek — čim nekog vidi, pa bio to Makedonac, bio on iz Dalmacije, Stare Srbije, Like, Krbave, iz Štajerske, Kranjske Istre — uvijek kaže: to je naš čovjek. Neka i ima slobodno drukčiji kaput i neka drukčije naglašuje riječi, svejedno će ga razumjeti i po cijelom njegovom držanju prepoznati kao našeg čovjeka. Da li se sreće s njim u parobrodu na Jadranu ili plovi Dunavom, bio on od Soluna ili Trsta, bio Hrvat, Slovenac, Bugarin ili Srbin, uvijek je to *naš* čovjek. Tu postoji unutrašnja svijest — svijest etička —, naime da smo svoji i da sebi pripadamo. Ta svijest — tvrdio je Radić — najbolje je jamstvo da taj jedinstveni narod mora imati jedinstvenu kulturu i jedinstvenu ekonomsku politiku. Da li će imati jednu državu, to je teško pitanje, ali je nesumnjivo da mora ići za tim, o čemu govori i adresa stranke: *za sabiranjem narodne snage* i da sada, kad su zajedničkim naporom odstranili prilike koje narodnu snagu guše, da sada preostalu snagu ujedine putem i načinom kojim se to može najzgodnije postići, bez trzavica i sukoba, osobito sa susjedima. Radić je pri tom povukao i paralelu između Austrije i Ugarske i stao hvaliti stanje u cislajtanskom dijelu Monarhije,³⁹ rekavši da je to Evropa, da se tamo zakoni tako provode, kako su done-

³⁵ O Radićevom planu preuređenja Monarhije usp. *Štěpán Radić*, *Slovanská politika v Habsburské monarchii*, V Prazc 1902; na hrvatskom: *Slavenska politika u Habsburžkoj monarhiji*. Drugo, hrvatsko popravljeno i prošireno izdanje (Pretiskano iz 1.—5. svezka V. godišta »Hrvatske Misli«), Zagreb 1906.

³⁶ Stenografski zapisnici, II, 165.

³⁷ Isto, 224 i d.

³⁸ Radić je volio upotrebljavati termine: banska, dalmatinska i bosanska Hrvatska.

³⁹ U Austriji ili »u kraljevinama i zemljama zastupanim na Carevinskom vijeću«.

seni, da se jednostavno na temelju konzekvencija iz toga što su sve narodnosti ravnopravne tako i postupa, da je štoviše bilo već i tako da je bilo razmjerno toliko ministara Slavena, da su bila vremena kad su se Nijemci bojali da bi u vladi Slaveni mogli biti u većini, dok u transljajtanskoj polovici⁴⁰ nije bilo ni jedne kombinacije da bi ministrom postao neki Hrvat ili koji drugi ne-Madar. Naša narodna politika — tvrdio je dalje — jedna je i jedinstvena, od Trsta do Carigrada, od Skadra do Medimurja i ona može imati samo dva politička cilja, dva središta. Jedan u Monarhiji: da sav hrvatski, srpski i slovenski narod okupi unutar Monarhije — te 'evropske nužde'! — ujedinjen u Kraljevinu Hrvatsku; drugi: da se naš narod izvan Monarhije ujedini u jednu jaku jugoslavensku ili balkansku federaciju.

Radić je, na to, oštro kritizirao držanje Koalicije koja je u temeljnom pitanju unutrašnje politike Hrvatske, kao većina, posve nesređena i neodlučna, upravo kao i u pitanju njene »vanjske« politike: u odnošaju prema Ugarskoj. Koalicija nije samonikla stranka kao što je Seljačka stranka nego je skupina, konglomerat različitih stranaka koje su sve skupa u sebi oprečne. Tu imamo staromađarone, a ostala gospoda su sva bez iznimke protivnici pravih seljačkih interesa. Kod mladih predstavnika Koalicije prevladava uvjerenje da je u Hrvatskoj jedino zdrava i opravdana demokratska agrarna politika ali je Koalicija ne vodi i neće voditi i čini se da će biti lakše Koaliciju dovesti u manjinu nego nastojati da bude drukčija nego što je danas.⁴¹

Radić se u govoru opširnije osvrnuo na historijat sporazuma Koalicije s njegovom strankom: čim se je 19. svibnja 1913. ponovo rascijepila Stranka prava, Radić je to smatrao nazatkom, gotovo nesrećom za hrvatski narod, pa je odmah pošao Koaliciji i milinovima i nastojao da se tim povodom stvori »*koncentracija* svih narodnih snaga«. Imao je pri tom uvijek pred očima potrebu — tvrdio je — da se ne bi neprijateljski postupalo ni prema preostaloj frakciji Stranke prava, prema frankovcima, da ih se ne bi nazivalo telićima i slično. Njegov je plan bio da se iz Koalicije, Starčevićeve stranke i HPSS-e stvori blok, radna i kontrolna saborska većina. Radić je stoga predstavnicima Koalicije predložio da se slože — a u tom su se potpuno suglasili — da se traži ukinuće komesarijata; sugerirao je da narodnu jedinstvenu politiku u Monarhiji vode pod hrvatskim imenom, pa su pretresli i pitanje osnivanja jedinstvene hrvatske agrarne stranke; zagovarao je da ulože sve sile da zakonsko predstavništvo Kraljevine Hrvatske dođe u slobodne ruke, pa da Kraljevinski odbor i Delegacija budu bez ijednog mađarona. Radić je priznao da je u toku pregovora izjavio da ih veže troje: prvo ih veže ili, bolje, spaja politika narodnog jedinstva — ne politika srpskog partikularizma; drugo jest pozitivna politika kojom hoće da njima Nagodba služi, da budu Nagodbi gospodari; treće, da se prekine praksa da bilo koju stranku naroda nazivaju telićima a da se uvede potpuno liberalni sistem, s tim da se Koalicija ne svađa ni sa starčevićancima ni s frankovcima. Postavio je njenim predstavnicima dilemu: da se odluče ili za Seljačku

⁴⁰ U Ugarskoj ili »u zemljama krune sv. Stjepana«.

⁴¹ Prvak Koalicije Sv. Pribičević dao je svoje tumačenje novog kursa Koalicije kao »radne stranke« koja stoji na zakonskom temelju: Stenografski zapisnici, I, 357 i d.

stranku ili staromađarone. »Ako sa seljačkom strankom pođete u izbore kao agrarci — govorio im je Radić⁴² — ja ću osvjedočiti svoju stranku o tom, da je potrebno, da idemo u Peštu; ja ću pozvati naše ljude na dogovor i držim, da ću uspjeti. Reći ću im, mi ćemo dobiti takvu delegaciju, u kojoj ne će biti magjarona, dobit ćemo regnikolarni odbor, u kojem također ne će biti magjarona, i tako stvorit ćemo položaj, u kojem ćemo moći raditi. Ja ću možda nastradati, kad budem radio u tom smislu, ali ću valjda uspjeti u svojoj stranci.« Dalje je predložio da obje strane (Koalicija i HPSS) populariziraju taj kurs u štampi; da sazovu veliku skupštinu na koju bi doveli cvijet inteligencije i nekoliko tisuća seljaka, da tako dođe do manifestacije narodne i agrarne politike u Hrvatskoj; da naši prvi ljudi, gospoda i seljaci, poslije izbora pođu u Bosnu i Dalmaciju, da i te zemlje za nas »uzmu u posjed«, da povedu tamo seljačke zastupnike i prvake (Jalžabetića, Kovačevića, Lovrekovića i druge), i to ne kao neku protukaputašku skupinu nego u pratnji prvih naših ljudi, prvih naših političara. Upozorio je i na to da je prvak Koalicije Svetozar Pribićević tom prilikom predložio da se Seljačka stranka fuzionira s Hrvatskom samostalnom strankom u Hrvatsku agrarnu stranku i pristao da njegova (Radićeva) stranka sačinjava u Saboru jedan saborski klub sa zastupnicima Koalicije.⁴³ Ali je Koalicija pošla drugim putem, zaključivši pakt s Tiszom, i na tom putu pada sve niže. Predložila je čak adresu u kojoj se — otkad postoji hrvatska kraljevina i ovaj državni sabor — drznula ispustiti ime hrvatskog naroda iz adrese, a to je izdajstvo hrvatskog naroda i hrvatske domovine.

Tada je došlo do incidenta, pa je predsjednik na kraju Radiću oduzeo riječ a zatim predložio da se Radić — zbog toga što je teško povrijedio saborsku većinu i s time dostojanstvo Sabora — isključi sa osam sjednica uz gubitak dnevnica, što je većina sutradan i prihvatila. U toku sjednice — kad je već odluka o isključenju bila pala — Radić je interpelirao bana Skerlecza o »zakonu o izvlastbi morske obale«⁴⁴ koji će duže vremena stajati u središtu raspravljanja i žučnih polemika između desnice i ljevice Sabora.

Radić je s nekoliko svojih zastupnika i zastupnika Hrvatske stranke prava potpisao »prešni predlog« od 27. III⁴⁵ kojim se predlaže da Sabor pozove vladu da podnese Saboru na ustavno pretresanje zakonsku osnovu o izvlastbi zemljišta u zajedničke, a napose pomorske svrhe, osnovu o unapređenju pučkog školstva i o uređenju i povišenju učiteljskih beriva, o rasterećenju prezaduženog seljačkog posjeda i o novom lovskom zakonu, što većina nije prihvatila. Govoreći o pitanju eventualnog izručenja zastupnika dra H. Hinkovića, na sjednici 30. III,⁴⁶ Radić je — na zadovoljstvo frankovaca — rekao: »Ideja narodnoga jedinstva samo je onda iskrena, kad Srbin u Hrvatskoj vije u prvom redu hrvatsku zastavu, jer smo jedan narod; kad se služi i s onim pismenima, koja nas ujedinjuju. Nitko

⁴² Isto, II, 261 i d.

⁴³ V. Pribićevićev opis Radićevih pregovora sa Koalicijom: isto, 451 i d.; Radićev prikaz: isto, V, 469 i d.

⁴⁴ Isto, II, 303—306.

⁴⁵ Isto, 586—587.

⁴⁶ Isto, 654.

se danas više ne bori za boje, nitko se ne bori za platno crveno bijelo plavo, nego se bori za narodnost, koja nam je zajednička; mi se borimo za jezik, koji nam je svima jedan. Ako Srbin ističe ćirilicu, a ne može reći, koji je tomu drugi razlog, nego posebna srpska misao, onda imamo nesamo pravo, nego svetu dužnost reći: Mi to ne damo, i to ili zato, jer si partikularista, da se blago izrazimo, ili ne damo zato, jer si postavio tu misao protiv nas u ovo odsudno doba, kad nam se o glavi radi.« Kasnije je Radić dobacio jednom govorniku da Medaković nije htio ustati kad se pjevala himna »Lijepa naša«,⁴⁷ i nije se dao primiriti sve dok predsjednik nije protiv njega i prvaka Hrvatske stranke prava Aleksandra Horvata podnio prijedlog da se isključe sa sjednica (Radić sa 15, a Horvat sa 8, uz gubitak dnevnica za vrijeme isključenja), a njima je pridružio I. Zatluku i I. Franka (zbog poklika »Izdajice!« upućenog većini), što je sutradan većina — po Radiću »šintarska većina«! — i prihvatila.

Sabor je na sjednici 1. travnja⁴⁸ pretresao pitanje nevaljanosti Radićeva izboru u Ludbregu i na kraju — usprkos tome što su ga branili zastupnici Akačić, Jalžabetić i Kiš — većinom glasova prihvatio prijedlog odbora da se njegov izbor u Ludbregu proglašeni nevaljanim i pozove vlada da u tom kotaru raspiše nove izbore.⁴⁹

Radić je u Bjelovaru, nekoliko dana kasnije, održao skupštinu HPSS-e i na njoj je govorio i predsjednik Stranke prava A. Horvat. Skupština je na kraju — na Radićev prijedlog — osudila Radićevo isključenje iz Sabora, žigosala »s ogorčenjem i prezirom« kukavstvo i vlastohlepnost saborske većine, a napose Koalicije, i pozvala hrvatsko seljaštvo na »složan rad za hrvatska državna prava, i za posebna seljačka prava, i to tako, da se svuda slože najprije pristaše stranke prava sa pristašama seljačke stranke, a onda svi Hrvati seljaci, tako da što skorije svi Hrvati u banskoj Hrvatskoj dođemo do jake hrvatske saborske većine, a po tom do hrvatske narodne vlade«.⁵⁰

Radić je otputovao u Sarajevo da pokuša proširiti osnovu takve suradnje. Sâm je ovako ocrtao svrhu toga svoga puta u Bosnu: »Budući da je hrvatsko-srpska koalicija svojim magjaronstvom i takvim svojim srbskim prijateljstvom, koje je na štetu, pače i na propast nas Hrvata, izgubila svako pravo, a na žalost i svaku volju, da se brine za Hrvate izvan hrvatske banovine, to je sada očita potreba da se Hrvati u svim našim zemljama sporazumiju i slože u jednoj te istoj politici i to na agrarnom ili seljačkom temelju.«⁵¹ Radić je u Sarajevu posjetio nadbiskupa Stadlera kao »najuglednijeg i najzaslužnijeg prvaka bosanskih Hrvata«. Kod njega se Radić mogao potanko sporazumjeti gotovo sa svim prvacima hrvatskog svećenstva u Bosni i Hercegovini. Prilikom toga trodnevnog

⁴⁷ Isto, 668.

⁴⁸ Isto, 708 i d. Radić je, naime, bio osuđen god. 1912. na kaznu teške tamnice od tri mjeseca zbog zločinstva javnog nasilja III. slučaja, što je Sudbeni stol u cijelosti potvrdio. Kako je bio »pravomoćno« osuđen, Radić je bio isključen od aktivnog izbornog prava, pa tako nije imao — po mišljenju odbora za verifikaciju i imunitet — ni pasivno izborni pravo.

⁴⁹ Na prosinačkim izborima 1913. Radić je u Ludbregu bio dobio 1144 glasa, dok mu je protukandidat starčevićanac župnik Fršić dobio 1022 glasa.

⁵⁰ *Dom*, 5. IV 1914.

⁵¹ *Dom*, 15. IV 1914.

boravka u Sarajevu sazrela je i »velika osnova« — priznaje sam Radić — da se u Sarajevu što prije, možda još u svibnju, priredi niz predavanja ili tečaj o agrarnom ili seljačkom temelju naše narodne organizacije. »Na tom tečaju predavao bi poglavito predsjednik seljačke stranke da praktično pokaže način i put, kojim se najzapuštenija naša sela mogu probuditi k novomu životu i napredku. Isto ovakvi tečajevi imali bi se, ako Bog da, još ljetos održati u Dubrovniku, Splitu i na Trsatu nad Riekom, te bismo tako još ove godine za veliko i sveto djelo seljačkoga oslobođenja i hrvatskoga ujedinjenja imali koju stotinu takvih pomagača, koji i po svom uzvišenom zvanju i po svojoj naobrazbi, a kadkada i po svom dohodku mogu uistinu narodu prednjačiti.« Osim Stadlera, Radić je u Sarajevu posjetio zamjenika zemaljskog poglavara dra Nikolu Mandića, predstojnika za narodno gospodarstvo dra O. Frangeša i saborskog potpredsjednika dra J. Sunarića.⁵²

U Sarajevu je u uskršnom broju *Hrvatskog dnevnika* objavio i članak »Pravaška i seljačka stranka«.⁵³ U njemu Radić spominje trostruku nesreću (pakt Koalicije s Tiszom, silovitost i kršenje čak Khuenova saborskog poslovnika, prekomjerno popuštanje Mađarima i zato izdajnički žig na Koaliciji) ali i trostruku sreću: 1) puna tri mjeseca su u Saboru istupali zastupnici Stranke prava sa Seljačkom strankom tako složno i jedno-dušno, kao da među njima postoji neki potanki pismeni ugovor; 2) taj su složni rad prenijeli u narod, gdje je to pozdravljeno s oduševljenjem; 3) ovo dvoje nailazi na potpuno razumijevanje u redovima prvih naših narodnih boraca, osobito u izloženim krajevima hrvatskih zemalja. — Radić zatim uspoređuje Stranku prava sa Seljačkom strankom: prva je po svojim pristašama u banskoj, bosanskoj i dalmatinskoj Hrvatskoj bez sumnje prije svega seljačka stranka, ali njeno vodstvo sačinjavaju naši školovani ljudi, poimence svećenici, a njen »časnički zbor« svi naši građani, a napose hrvatski obrtnici i trgovci; druga je po svom vodstvu, glavnom odboru naime, i po tisućama svojih povjerenika čisto seljačka, a ima u svemu dosad desetak školovane gospode u svojim redovima. Ona je kod prošlih izbora (1913) usprkos tom očitom nedostatku, ostavši i skroz osamljena, skupila oko 14.000 izbornika, a to znači svakako blizu 100.000 pristaša; Stranka prava sakupila je — iako je i ona bila isto tako posve osamljena i sa svih strana još žešće napadnuta nego Seljačka stranka — više od 17.000 izbornika, dakle više od 100.000 pristaša. Prema sastavu njihovih vodstava to znači da sve ono što je u hrvatskim gradovima najsvjesnije pristaje uz Stranku prava, a sve ono što je po hrvatskim selima najprobudnije pristaje uz Seljačku stranku. Prema tome: saborska i izvansaborska sloga obiju stranaka znači s gledišta socijalnog — a to je danas najvažnije u politici — zbliženje i upravo stapanje školovane i gradske hrvatske inteligencije s hrvatskim seljaštvom. To je golemi korak k unutrašnjem narodnom jedinstvu koji je apsolutni preduvjet one zdrave narodne snage koja sve prkosne, pa i neprijateljske manjine moralnom i fizičkom svojom snagom ukroćuje i pretapa. S toga prvog gledišta bila

⁵² *Mirjana Gross* u svojoj monografiji: *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.* (Historijski zbornik, XIX—XX, 1966—67, 9—68) ne spominje ovu Radićevu akciju u Sarajevu.

⁵³ Odštampan u *Domu*, 6. V 1914.

je poželjna sloga Seljačke stranke i s Koalicijom, prirodno, uz uvjet što-
ga je Seljačka stranka naročito postavila i naglasila: da ta sloga ima
poslužiti isključivo hrvatskim interesima. Pripravivši put tome unutraš-
njem narodnom jedinstvu, ta će hrvatska sloga razmahati po našim gra-
dovima i po našim selima takav hrvatski pokret — piše dalje Radić —
pred kojim će tuđinstina morati uzmaknuti, a pred kojim srpski prkos
neće smjeti i moći ni glave pomoliti. Sigurno jamstvo da će upravo tako-
biti leži u sadržaju, u sredstvima i u cilju pravaško-seljačke sloge. Sadržaj
te sloge dovoljno je poznat iz saborskog rada obiju stranaka, no na dvoje
valja, ipak, upozoriti. Prvo na to da je Seljačka stranka za vrijeme ovog
saborisanja radila kao čisto državnopravna stranka, dakle u pravaškom
duhu i programu, a da je Stranka prava usvajala takve prijedloge Seljačke
stranke koji su najčišći izražaj prave demokratske agrarne politike. Time
je HPSS dobila oslon u tisućljetnom hrvatskom državnom pravu, a
Stranka prava prihvatila najuspješnije oružje onoga suvremenoga sitnoga
gospodarskog rada koji je, primjerice, od naše posestrime Slovenske ljud-
ske stranke učinio predstavnicu i usrećiteljicu slovenskog dijela hrvatskog
naroda. Time su one (HPSS i SP) postale sastavni dio *savršene političke
tvorbe* koja — bez obzira na to, hoće li to i nadalje ostati samo sloga
u radu ili će se pretvoriti u hrvatsku koaliciju ili u jedinstvenu stranku
— izvršava najpreču zadaću u hrvatskom javnom životu, tj. daje hrvat-
skom narodu svu njegovu moralnu i materijalnu snagu. Današnja pra-
vaška politika — i onda kad je bila najuspješnija — bila je jako slična
onakvom gospodarenju kod kojega veliki, pa i veći dio zemljišta leži
neobrađen, na ugaru. U savezu sa Seljačkom strankom bit će i to polje
obrađeno. Već je to važno, ali je — po Radiću — važnije ovo: Seljačka
stranka bila je slična onom gospodaru koji svoje polje napredno obrađuje
ali poradi svojih slabih trgovačkih veza nije mogao svog priroda unovčiti.
Štoviše, taj gospodar izašao je na glas da mu priroda nije nizašto i da se
ne smije pustiti na tržište. U svojoj sprezi sa Strankom prava, to jest s
hrvatskim građanstvom i s najboljim dijelom hrvatske inteligencije, sav
dosadašnji golemi trud i rad Seljačke stranke dobiva tek svoju pravu vri-
jednost. To dvoje: ovaj gospodarski preporod pravaštva i ovo društveno-
povišenje Seljačke stranke jest ona velika moć koje se protivnici hrvat-
stva najviše boje i zbog čega već sada sijeku na tu »Svetu alijansu«, na
taj »sveti savez«.

»Za nas Hrvate — zaključuje Radić — ovim je 'svetim savezom' riješeno
glavno pitanje naše narodne politike. Mi smo do sada vazda bili na
razkršću, ne znajući kojim putem da podjemo: Da li ćemo samo čekati bo-
lju sudbinu, ili ćemo samo prikupljati svoju snagu sitnim radom ne tražeći
nikakvih veza i ne mareći za nje, ili ćemo se prepustiti samo nadama
i obećanjima viših faktora. Sad se sve ovo troje upravo savršeno slaže
u jedno: Mi Hrvati i među narodom radimo, i visoke sveze tražimo i
čuvamo, i sgodan čas za svoju veliku akciju čekamo. I čim su naši pro-
tivnici, da ne kažemo neprijatelji, to osjetili, izgubili su svu duševnu
ravnotežu, izgubili su svaku mjeru, svaki stid i svaki obzir, ne misleći
jadni, da su baš time najočitiije pokazali, kako je ova 'alijansa' za hrvat-
stvo isto onako spasonosna, kao što je za njih ubitačna.« »Mjesto licu-
mjernoga i bezbojnoga koalicionaškoga narodnoga jedinstva — piše on
dalje — donosi stranka prava sa seljačkom strankom jedinstvo svega

hrvatskoga naroda, jedinstvo matice kraljevine Hrvatske sa slovenskim zemljama i sa srbskom pravoslavnom doseljenom braćom. Slovenci su ovo hrvatsko narodno jedinstvo najpripravnije prihvatili, najsvječanije proglasili i sad ga umno i požrtvovno provode, čuvajući pri tom i iztičući sve svoje slovenske osobine. Ako to mogu činiti Slovenci, koji po svom položaju u Trstu i Primorju, po svom broju, a pogotovo po svojoj prosvjetnoj i gospodarstvenoj organizaciji predstavljaju danas veću snagu od naših Srba u banskoj, bosanskoj i dalmatinskoj Hrvatskoj, onda to isto moraju učiniti i naši Srbi. Ako to ne učine, ne znadu, da će ujedinjeni hrvatski narod s organiziranim svojim dielom slovenskim preko ovakvoga zastarjeloga prkosa i htjeti i znati i moći preći na dnevni red: na daljnu izgradnju hrvatske državnosti u drugoj slavenskoj velevlasti, u velevlasti austrijskoj.«

Potkraj mjeseca (28. IV) bili su po drugi put održani izbori u Ludbregu pa je Stjepan Radić tamo bez protukandidata bio izabran⁵⁴ i na prvoj sjednici Sabora 26. V⁵⁵ — nakon uskrsnog odmora — pojavio se i on, samo što nije odmah predao vjerodajnicu, ali je ponovo stao podnositi interpelacije i razne prijedloge. Ali je opet odbor za verifikaciju i imunitet — na sjednici 9. lipnja⁵⁶ — predložio da se i taj (ponovljeni) izbor proglasi nevaljanim, budući da je Radić — uslijed pravomoćne osude zbog zločina javnog nasilja iz 1912. godine⁵⁷ — izgubio aktivno, pa prema tome i pasivno pravo glasa. Protiv tog prijedloga govorili su predstavnik Stranke prava, predstavnik HPSS-e i Starčevićeve stranke prava; Radić se oborio na Koaliciju da ga je pokušala ucjenjivati pitanjem verifikacije njegova ludbreškog mandata, rekavši i ovo: »Ono, što se dogodilo sa mnom, bilo je surovo. Zato sam ja uvidio kod izbora, da nije nemoguće, da Radić nađe stare sveze, koje su ga grijale kao pravaša, da nađe sveze u onoj stranci, u stranci prava, u kojoj se osjeća kao u svojoj stranci. Stranka prava imade seljačke izbornike, za koje ona radi kao i naša stranka. Ali vi niste znali, da u hrvatskom narodu imade toliko snage, da će prezrevši vas, makar da vas ne mrzi,⁵⁸ stvoriti novu koaliciju, koja će poslije vaših zločina učiniti, da će ovdje doći do pravedne hrvatske vlasti.«⁵⁹ Uzeo je riječ i prvak Koalicije Sv. Pribićević, a na kraju sjednice, pojedinačnim glasovanjem, većina je proglasila Radićev ponovni izbor nevaljanim.⁶⁰ Stoga više nije dolazio na saborske sjednice pa tako nije čuo ni izjavu Ivica Franka — na sjednici 27. VI, dan prije sarajevskog atentata⁶¹ — da se nada i vjeruje da će i kod Mađara doći čas kad će uvidjeti da trebaju dobrog, jakog saveznika na jugu. »Ja držim — rekao je Frank — da će onda i Magjari uvidjeti, da im je od potrebe imati saveznika, koga se mogu držati, i proces erdeliziranja obustavit će se sa

⁵⁴ Tom prilikom dobio je 1079 glasova (bez protukandidata).

⁵⁵ Stenografski zapisnici, II, 723.

⁵⁶ Isto, 881 i d.

⁵⁷ To je bila poznata afera s kotarskim predstojnikom Sokolićem.

⁵⁸ Radić je u Saboru 27. XII 1913. dobio svoju maksimu: »Ne mrziti, nego samo prezirati« (Stenografski zapisnici, I, 4).

⁵⁹ Isto, II, 906.

⁶⁰ Isto, 915.

⁶¹ Isto, 1244.

strane onih, koji ga sada provadaju. Jer varaju se Magjari, ako misle, da će hrvatski narod izbrisati sa lica zemlje. Moguće, da će doći do povijesnih događaja, moguće da će doći do konflikata, koji se nagovijestaju, i kojima bi imala biti žrtvom austro-ugarska monarkija. Moguće da će Austro-Ugarska ostati pobjednicom, a moguće da će i podleći, a za takovu situaciju morat će se i Magjari pobrinuti za prijatelje, da ne budu posve osamljeni.»

Samo dan kasnije odjeknuli su u Sarajevu hici Gavrila Principa.

2. »Sveta alijansa«

Poput bombe djelovala je vijest o atentatu i pogibiji Franza Ferdinanda i supruge mu Sofije i u Zagrebu, pruživši zastupnicima Hrvatske stranke prava priliku da u toku komemorativne sjednice, održane 30. lipnja⁶² pod predsjedništvom Bogdana Medakovića, prijeđu u najžešći napad na Koaliciju i obaspu njene zastupnike najtežim optužbama, upadicama i uvredama.⁶³ Da ih poneke nabrojimo: »Abzug Srbije; dolje Karadorđević; slava Fedinandu; ovdje nema srpskog zbora nego u Beogradu; dolje srpska propaganda; razidimo se gospodo; idite svaki pred narod i u svoj kotar i tamo govorite, ali u Hrvatskom saboru više nećete; to je vaše narodno jedinstvo; to je djelo koalicione politike; vratite nam Franju Ferdinanda; lojalnoga i dinastičnoga Radića ste isključili van, sad to protumačite predsjedniče;⁶⁴ Pribičević je nedavno pisao da dok se zadnja austrijska princeza ne zavije u crno, dotle neće Srbiji biti dobro; gospodine bane — raspustite radije ovaj Hrvatski sabor... mi preuzimljemo odgovornost pred narodom; ni jedan Srbin, ni jedan koalicionaš nema riječi; pretražite im džepove i naći ćete bombe; sa srpstvom se mora u Hrvatskoj obračunati; osam godina odgajali ste ovu mladež, dok nam nisu ubili prijestolonasljednika — ubojice krvavih ruku; srpstvo je samo po sebi velizdaja; najbolje da raspustite Sabor; spas i budućnost hrvatskog naroda ste ubili;⁶⁵ na svakom od vas leži kaplja krvi; kad nam vratite Franju Ferdinanda, onda ćete govoriti«, i tako dalje.

Medaković je zbog još neviđenih scena, gungule i buke bio dvaput prisiljen prekinuti sjednicu i tek nakon drugog prekida pošlo mu je za rukom

⁶² Isto, 1247 i d.

⁶³ Više o tome v. *Bogdan Krizman*, Hrvatski sabor i sarajevski atentat 1914. godine, Jugoslavenski narodi pred prvi svetski rat, Beograd 1967, 351—367.

⁶⁴ Radić je i sredinom lipnja 1916. izjavio: »Mi kao uvjereni monarhiste...« (Stenografski zapisnici, III, 1028); 21. VI iste godine uskliknuo je u Saboru: »Živio Franjo Josip!« (isto, 1078).

⁶⁵ O trijalističkim planovima nadvojvode Franza Ferdinanda usp. *Mirjana Gross*, Erzherzog Franz Ferdinand und die kroatische Frage. Ein Beitrag zur gross-österreichischen Politik in Kroatien, Österreichische Osthefte, 1966, 4, 277—299; *Vladimir Dedijer*, Planovi nadvojvode Franje Ferdinanda o reorganizaciji Habsburške monarhije, Jugoslavenski narodi pred prvi svetski rat, 181—205; *Jaroslav Šidak-Mirjana Gross-Igor Karaman-Dragovan Šepić*, Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914, Zagreb 1968, 227 i d.

da u nastavku pročita svoj kraći komemorativni govor.⁶⁶ Zanimljivo je da se frankovačkim zastupnicima u dobacivanju pridružio samo T. Jalžabetić (HPSS), da zastupnici Starčevićeve stranke prava nisu uopće u tome sudjelovali,⁶⁷ dok su svi zastupnici Koalicije šutjeli, izuzevši dra Đuru Šurmina koji je opetovano tražio da saslušaju riječ predsjednika.

Predsjednik HPSS-e S. Radić nije ni mogao prisustvovati toj sjednici; odlukom većine bio je udaljen iz Sabora i zabavljen oko svog (trećeg) izbora u Ludbregu. Ipak, u povodu atentata uputio je dvorskoj kancelariji u Beču ovu brzoglavku:

»Duboko potreseni u svojoj kršćanskoj savjesti; teško povrijeđeni u svojoj prirodnoj i baštinjenoj stoljetnoj monarhičkoj vjernosti; do skrajnosti ogorčeni u svom hrvatskom i carevinskom patriotizmu i u svojoj privrženosti ustavu i ustavnosti — prezirući i žigošući podli i odvratni zločin, najsmjernije uvjeravamo Vaše Veličanstvo u ime tisuća i tisuća prosvjećenih i organizovanih pristaša hrvatske seljačke stranke, da ćemo se mi Hrvati složno sa svim ostalim narodima carevine kao jedna duša, kao jedna nepobjediva vojska okupiti oko posvećene osobe Vašega Veličanstva i oko uzvišenoga Vladalačkoga Doma, te ćemo iz svih sila uznastojati, da starom vjernošću, a novom slogom i požrtvovnošću uzdržimo, ojačamo i uzveličamo ovu našu monarkiju, tu zlatnu kopču svih triju evropskih plemena, to sveto kulturno ognjište svih njezinih naroda, tu jedinu nepobjedivu zaštitu i naše predrage domovine kraljevine Hrvatske. Bog utješio Vaše Veličanstvo i složio sve Vaše narode u radu za jakost, ugled i uzveličanje carevine naše! Stjepan Radić, predsjednik, Tomo Jalžabetić, Vinko Lovreković, podpredsjednici.«⁶⁸

Prvi potpredsjednik Sabora dr Pero Magdić vodio je narednu sjednicu, održanu 6. VII prije podne,⁶⁹ no i ona je obilovala dobacivanjima i optužbama zastupnika Stranke prava, ali, ovaj put, i replikama iz klupa desnice (Koalicije). Nakon prekida, zbog gungule i nereda, bio je pročitan prijedlog grofa Miroslava Kulmera i drugova o isključenju I. Franka, A. Horvata i I. Zatluka sa 60, S. Vučetića i Vl. Prebega sa 30 sjednica uz gubitak dnevnica za vrijeme isključenja, te podjeli strogog ukora zastupnicima F. Novaku, T. Jalžabetiću, V. Kišu, J. Milkoviću i St. Pavuniću.⁷⁰ Predsjedavajući je zatim pokušao da se pređe na dnevni red i nastavi rasprava o proračunu, ali je zbog buke i larme morao zaključiti sjednicu i narednu zakazati za isto popodne. I ta poslijepodnevna sjednica protekla je bučno.⁷¹ Aleksandar Horvat je pri njenom otvaranju pozdravio Magdića riječima: »Zdravo srpsko roblje, otvaraj lopove jedan!«; njemu

⁶⁶ Stenografski zapisnici, II, 1256—1257.

⁶⁷ Usp. Vaso Bogdanov, Starčevićeva stranka prava prema oslobođenju i ujedinjenju južnoslovenskih naroda u toku prvog svjetskog rata, Jugoslavenski odbor u Londonu. U povodu 50-godišnjice osnivanja, Zagreb 1966, 27—163. Međutim, Bogdanov se i tu trudio da samo dokumentira svoju tezu, ne obazirući se na sve ono što bi govorilo protiv nje. Zato je svoj prilog ograničio na obradu prvog perioda (razdoblje od sarajevskog atentata do obustave *Hrvata*), ostavljajući neobrađenu evoluciju starčevićanaca u toku rata.

⁶⁸ *Dom*, 1. VII 1914.

⁶⁹ Stenografski zapisnici, II, 1259 i d.

⁷⁰ Isto, 1264.

⁷¹ Isto, 1267—1269.

se pridružio I. Frank poklikom: »Ubojice!«, padali su sočni poklici s ljevice i desnice: prasci, u svinjac balkanaši, roblje, svinjče u kotac, vi ste ubojica, vi Magdiću, gdje su ti bombe?, falsifikatori, šinteri, bombaši, čifutski bastard, nema više kšefta, ubojice na predsjedničkoj stolici, hulje, kukavice, posrbice, stara krmača, mađarski bečari, zločinac; bio je pročitana prijedlog Grge Tuškana i drugova da se Frank isključi sa daljnjih 30 sjednica uz gubitak dnevnica zbog uvreda upućenih Magdiću, a većina je na kraju prihvatila Kulmerov prijedlog s prijepodnevnih sjednica. Sutradan, 7. srpnja,⁷² G. pl. Hreljanović s drugovima predložio je da se Horvat i Zatluka kazne isključenjem s daljnjih 30 sjednica, a većina je izglasala Tuškanov prijedlog o isključenju Franka, dakako uz buku i žučne poklike s ljevice. Nato su zastupnici Stranke prava demonstrativno napustili sabornicu, a kad je predsjedavajući oduzeo riječ zastupniku HPSS-e V. Lovrekoviću izašla su iz dvorane i preostala dva zastupnika Seljačke stranke (bez odsutnog Radića) uz Lovrekovićev poklik: »Živio hrvatski narod, živio hrvatski kralj!«

Sabor je zatim prešao na dnevni red, i to na generalnu raspravu o proračunu.⁷³ Riječ je dobio predsjednik Starčevićeve stranke prava dr Mile Starčević i u svom opširnom, stvarnom i mirnom govoru kritizirao postupak »slavne većine«, tj. Koalicije koja opetovano nasjeda Mađarima. No, nije poštedito ni frankovce rekavši i ovo: »Kod nas je ali naopako, jer znademo, da Mađari imadu na izbor pokornih sluga, koji se nude Mađarima u službu; i zato smatram najvećim zločincima hrvatskoga naroda Frankovce, koji su vas išli potkopavati, ne bi li se dovukli do korita i to pod imenom stranke poštenoga čovjeka, blagopokojnoga Antuna Starčevića. Shvaćam ja položaj vaš, jer ja nemam nikakvih tajnih osnova niti saveza, ali me boli, kad vidim, da Mađari imadu u Hrvatskoj toliko sluga, koji se nude, da će im uz što povoljnije služiti. Na primjer, ti nesretni i pokvareni Frankovci i njihova izborna geometrija!⁷⁴ Odlučno je protestirao protiv nastojanja frankovaca da A. Starčevića prikažu ne samo kao učitelja nego utemeljitelja i trajnog vođu svoje stranke; rekao je da nitko ne može nanijeti veće pogrde uspomeni A. Starčevića nego frankovci kad proračunano tvrde da im je on utemeljitelj i učitelj. »Ante Starčević je bio pošten čovjek, ničiji špijun ni denuncijant, ni licitator bilo na više bilo na niže neprijateljima hrvatskoga naroda.«⁷⁵ I dalje: »Zato mi pravi pravaši ne trebamo od Frankovaca ništa čuti i učiti, pa dok je mene živa, ništa zajedničkog s njima imati ne ćemo!« Zato: »Ja bio rado znati — uskliknuo je M. Starčević uz odobravanje zastupnika Starčevićeve stranke prava⁷⁶ —, obzirom na ono, što smo sve već doživili od tih nesretnih i pokvarenih Frankovaca, koji bi osvjedočeni i iskreni sljedbenik dr. Ante Starčevića mogao stupiti u društvo Frankovaca. Što bi hasnilo, da se s tom bagrom složimo? Samo bi trovali hrvatski narod. Isto tako ne možemo se složiti niti s unionistima — nagodbenjacima. Mi idemo za sasvim drugim političkim ciljevima, dočim su ovi zadovoljni

⁷² Isto, 1272.

⁷³ Isto, 1273 i d.

⁷⁴ Isto, 1276.

⁷⁵ Isto, 1279.

⁷⁶ Isto, 1280.

s ovim, što je sada! Ali, gospodo, ne ću duljiti o tome. Neka se svaki član ovoga sabora bavi s onim poslom, za koji mu duševne sile dostaju, a sa druge strane, neka radi pošteno za narod, pa će poštenu rad složiti sve one, koji dobro narodu žele, i za nj se žrtvuju.«

Nastavili su u miru raspravu o proračunu — većina se pri tom potrudila na sjednici 8. VII da prihvati Hreljanovićev prijedlog o Horvatu i Zatluki kao i 9. VII prijedlog G. Modrušana i drugova o isključenju J. Milkovića sa 30 sjednica — i ta rasprava nije prelazila okvire oštrog ali i fair vođenog parlamentarnog duela između starčevićanaca i Koalicije. Zastupnik Hrvoj osudio je — na sjednici 8. VII⁷⁷ — težnju da se hrvatski narod pretopi u srpski; otvoreno je priznao da štuje srpski narod i da se divi njegovu napretku u posljednjih 100 godina; upozorio je na to da je Srbija postala faktor s kojim se mora računati, bilo u Monarhiji bilo izvan nje, ali je ustvrdio i to da srbohrvatstvo, našinstvo, jugoslavenstvo i narodnjaštvo, da sve to nije ništa drugo nego varka, opsjena, mamac, meka kojom se hoće hrvatski narod dovesti u logor srpstva. »Proti toj inteligenciji⁷⁸ dužnost je da se svi sinovi ove domovine najodržljivije bore — rekao je Hrvoj. — Pravi sinovi hrvatskoga naroda i nadalje će se ponositi svim onim, što je hrvatsko i stajat će na braniku časti i ponosa svoga naroda.« Pri tom je oštro napao neke pojave u hrvatskoj inteligenciji: da se pojedinci u tuđini odriču svog hrvatstva poput L. Vojnovića ili I. Meštrovića.⁷⁹

Uzeo je riječ i prvak Koalicije Sv. Pribićević⁸⁰ i odmah upozorio opoziciju da Hrvatsko-srpska koalicija *ne* vlada u Hrvatskoj, da nije vladajuća stranka niti ima svoj režim u Hrvatskoj. Ona je danas *radna većina* u Saboru isto onako — rekao je — kako je Stranka prava u radnoj većini u Bosanskom saboru. A proračun će Koalicija votirati zato jer drži da je to u interesu Hrvatske, da se održi današnja politička situacija, da eventualno poslije nje ne dođe gora. Upitao je opoziciju: tko bi imao koristi od toga kad Koalicija ne bi votirala proračun i odmah odgovorio da bi se možda baš time koristili »pokvareni elementi«. Pri tom korektnom duelu starčevićanaca i Koalicije Sv. Pribićević je 11. VII⁸¹ — braneći se od primjedbe da brani Cuvaja — izjavio da se u jednom slaže sa zastupnikom St. Zagorcem: da represivne mjere na jugu Monarhije ne mogu imati učinka. »To je istina i to bi čitava naša monarhija, svi odgovorni faktori morali imati na umu. Represivnim se mjerama ne može ni naša narodna tendencija skršiti, ni naša legalna borba za naša narodna prava slomiti. Samo poštivanje zakona, samo respektovanje naše narodne težnje za slobodnim i samostalnim razvitkom, samo to može stvoriti normalne odnošaje na jugu ove monarhije.«

⁷⁷ Isto, 1296.

⁷⁸ »Naša inteligencija, ako pogledate i novinstvo pa i literaturu našu u zadnjih pet šest godina, naročito nakon balkanskih ratova: ako to sve pogledate, onda vidite, da se sve kao obezumilo, kao pomahnitalo za svim, što je srpsko. Imade i takovih nesretnih sinova hrvatskih, koji se stide svoga hrvatskoga imena, koji bagatelišu sve ono, što je hrvatsko« (Isto, 1296).

⁷⁹ Isto, 1296—1297.

⁸⁰ Isto, 1312 i d.

⁸¹ Isto, 1497.

Sabor je bez Radića — koji je u međuvremenu 10. VII bio po treći put izabran u ludbreškom kotaru⁸² — zaključio rasprave sjednicom održanom 13. VII pod Medakovićevim predsjedanjem.⁸³ Na kraju je predsjedavajući izjavio da će narednu sjednicu oglasiti propisanim putem.

Ante Radić objavio je u *Domu* 1. VII⁸⁴ uvodnik o sarajevskom atentatu i u njemu piše da su dva Srbina, rodом iz Bosne, a po školama i po odgoju iz Beograda, u Sarajevu izvršila atentat; da je sva Bosna planula na Srbe i da su u samom Sarajevu »Hrvati« (muslimani i katolici) razorili oko 200 srpskih dućana u vrijednosti od milijun kruna; da je stoga proglašen prijeki sud a da su i u Zagrebu danomice žestoke protusrpske demonstracije, dok »u saboru stranka prava i seljačka stranka Srbinu Medakoviću ne dozvoliše niti pisnuti«. »Sva Evropa osuđuje podli zločin — piše Ante Radić — a hrvatski je narod ožalošćen i ogorčen da se to ne da opisati: Uništena je najveća nada Hrvatske i ciele carevine i sad će trebati željezne hrvatske sloge, odlučnosti i uztrajnosti, da se podmukla i zločinačka srbska politika za uvijek (onemoguću) na hrvatskom tlu. Vječni spomen našim mučenicima i nevinim žrtvama proklete srbske mržnje i podlosti! Vječna slava Franji Ferdinandu i njegovoj Sofiji!« Prijestolonasljednik je bio — piše dalje A. Radić — čovjek jake i odlučne volje, željan pomoći najprije onima kojima je sada najteže, a to su potlačeni narodi u Ugarskoj, Slovaci i Rumunji, to smo i mi Hrvati. Danas se to može javno reći i napisati: Nadvojvoda Franjo Ferdinand, kadgod je čuo za muke i patnje hrvatskog naroda, znao bi reći: Prvi moj vladalački čin bit će to da Hrvati dobiju sve, na što imaju pravo po Bogu i po zakonu. — Još bi znao dodati: Ja se kao član habsburške kuće smatram dužnikom Hrvata za godinu 1848., i taj ću svoj dug pošteno vratiti, čim stupim na prijesto, ja ću sve hrvatske zemlje ujediniti i svima dati pravednu hrvatsku vladu. Ante Radić pripisuje nadvojvodi namjeru da Bosnu sjedini s banskom i dalmatinskom Hrvatskom i tvrdi: »I za to su srbski beogradski političari u svojoj prevelikoj pohlepnosti za Bosnom i u svojoj još većoj mržnji na sve, što je hrvatsko, katoličko i austrijsko, za to su smislili i naručili podlo i podmuklo zločinstvo, koje im je, na žalost, i uspelo, jer su ti političari u takvim zločinima pravi majstori.«⁸⁵

Dom je na početku srpnja⁸⁶ obavijestio pristaše Seljačke stranke da se radi za slogu i sporazum Seljačke stranke i Stranke prava naročito tako da zastupnici obiju stranaka drže zajedničke sjednice na kojima zajednički raspravljaju o svim političkim stvarima, o najvažnijim izdaju i zajedničke zaključke. Tako je na takvom zajedničkom sastanku bio ožigosan postupak onih starih mađarona i koaliraca koji su neistinito i licemjerno predložili na isključenje i ukor seljačke i pravaške zastupnike što su na sjednici

⁸² Kod tih izbora Radić je — bez protukandidata — dobio 1428 glasova. U obračunavanju sa Koalicijom Stjepan Radić otišao je tako daleko da je u članku: »Sad se sve zna« ustvrdio da je protiv Franza Ferdinanda bila skovana strahovita srpska potajna urota, kojoj niti vode do srpske vlade u Beogradu i do *Srbobrana* u Zagrebu (*Dom*, broj 28, od 8. VII 1914).

⁸³ Stenografski zapisnici, II, 1521—1526.

⁸⁴ *Dom*, broj 27, od 1. VII 1914.

⁸⁵ A. Radić je u komentaru: »Poslie nesreće u Sarajevu« isticao da su oni koji su željeli i radili da do nesreće dođe bili Srbi (*Dom*, 8. VII 1914).

⁸⁶ *Dom*, 8. VII 1914.

30. lipnja tobože očito htjeli spriječiti izjavu vjernosti i žalosti u Saboru. Zatim je bila otposlana zajednička brzojavna čestitka predsjedniku Slovenske ljudske stranke dru Ivanu Šusteršiču u Ljubljani za njegov mudar i odlučan govor kojim je osudio sarajevski »srpski zločin« i velikosrpsku politiku. Još je bio izrečen oštar i obrazložen prigovor grofu Tiszi, a ujedno doneseni i ovi važni zaključci: 1) da se što brže sastavi pismeni sporazum za zajednički rad obiju stranaka; 2) da se što prije, i to vjerovatno 30. VII, sazove velika (glavna) skupština jedne i druge stranke u Zagrebu, na kojoj će se taj sporazum proglasiti; i 3) da se izradi osnova za zajednički proglas hrvatskom narodu i za zajednički rad u svim izbornim kotarima.⁸⁷

Sve je, međutim, prekinuo ultimatum Srbiji i sukob iz kojega je proizašao obračun evropskih, a kasnije i svjetskih razmjera.

St. Radić bio je u to vrijeme uvjeren da Austro-Ugarska *ne može* izgubiti taj rat i za njegovo je tadašnje mišljenje tipično optimističko prikazivanje ratnog zbivanja: »Takva nepobjediva sloga danas je u prosviećenim i probuđenim (sviestnim), pa zato i složnim narodima naše carevine, kao i u narodu njemačkom, a k nama se eto još pridružuju i dva najveća prosviećena slavenska naroda: Poljaci i Ukrajinci; za to će u ovom ratu sigurno i podpuno s pomoćju Božjom pobijediti naša carevina s Njemačkom, s Poljskom i Ukrajinom.« A mi Hrvati? — postavlja pitanje i odmah odgovara: »Kako ćemo mi proći? Dobro, jerbo dobro i pošteno radimo. Držimo se samo nepokolebivo kršćanske, evropske i slavenske svoje *prosvjete*, carevinske, hrvatske i seljačke svoje sloge!«⁸⁸

Na toj je liniji i akcija koju je započeo u Beču izaslanik vodstva Hrvatske stranke prava, zagrebački odvjetnik Vladimir Sachs. Sachs se pismom od 28. siječnja 1915.⁸⁹ obratio austrougarskom ministru vanjskih poslova barunu I. Buriánu moleći ga — pozivajući se na pismu priloženu preporuku grofa Khuen-Héderváryja — da mu jave kad bi ga ministar, u toku sutrašnjeg dana, mogao primiti. Upozorio ga je da se radi o važnom, aktualnom pitanju vanjske politike. Na samom je pismu šef kabineta (grof Walterskirchen) olovkom napisao da je po nalogu ministra odgovoreno Sachsu da ga sam ministar ne može primiti i neka se obrati na visokog službenika u ministarstvu, baruna A. Musulina.

Strogo povjerljivo pismo Musulina od 1. II,⁹⁰ upućeno austrougarskom poslaniku u Sofiji grofu A. Tarnowskom, nadovezuje se na tu Sachsovu akciju u Beču. Da bi Tarnowski mogao razumjeti predmet pisma — piše u njemu Musulin — mora reći nekoliko uvodnih riječi o stranačkim odnosima u Hrvatskoj. Sadašnju vladu — piše on — podupire Hrvatsko-srpska koalicija; u opoziciji se nalaze tri grupe: tzv. Frankovačka stranka,

⁸⁷ Hrvatska stranka prava i HPSS uputile su zajedno čestitku prijestolonasljedniku Karlu: »Baštiniku velikih Habsburških tradicija i nosiocu nada svih naroda u ovoj monarkiji a napose hrv. naroda, stranka prava i Hrvatska seljačka stranka kao prave predstavnice vazda vjernoga hrvatskoga naroda izkazuju svoje najsmjernije čestitke i svoju najdublju odanost povodom Visokoga rođendana. dr. A. Horvat i St. Radić« (*Dom*, 22. VIII 1914).

⁸⁸ *Dom*, 27. VIII 1914.

⁸⁹ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Ministerium des Aussen, Politisches Archiv, I, rot 790.

⁹⁰ Isto.

Seljačka stranka i Kršćanski socijali — odijeljene grupe, koje su za političku borbu praktično u savezu. Vođa Seljačke stranke, već spomenuti St. Radić, nadaren je političar sa demagoškim talentom, istaknuti govornik sa rusofilskom prošlošću koje se je danas, prirodno, potpuno odrekao. Govori niz evropskih jezika, među ostalim i perfektno bugarski. Kao turbulentna glava i djelatan opozicionar stajao je u neprekidnoj borbi sa ranijim vladama u Hrvatskoj i izdržao je također više kazni zatvora. U krugovima hrvatske katoličke opozicije bave se i vanjskom politikom, i to pretežno sa stanovišta mržnje na Srbe. Hrvatska opozicija postavila je sad sebi pitanje: kako bi mogla koristiti vanjskim interesima Monarhije a u isto vrijeme služiti vlastitoj mržnji na Srbe? Iz toga je proizašla zamisao da bi se St. Radić, koji iz svoje rusofilске prošlosti raspolaže vezama s bugarskim rusofilima, mogao uputiti u Sofiju radi antiruske i — što je isto — protusrpske propagande među tamošnjim rusofilima. Jedan poznanik stranke sad se je ministarstvu obratio pitanjem slaže li se s upućivanjem Stjepana Radića u Sofiju, što bi imalo apsolutno spontano i privatno svojstvo i o čemu ni hrvatska ni ugarska vlada ne bi ništa znale. Radić bi se tamo držao sasvim po strani od c. i. kr. poslanstva i ne bi se ni u kojem obliku obraćao na nj moleći podršku. Hrvatska opozicija ne želi da u povodu te misije podnosi ikakve molbe ili želje; radi se samo o tome da zna bi li ministarstvo moglo odobriti planirani pothvat sa stanovišta vanjske politike ili ne. Nakon tog uvoda dugog daha — piše dalje Musulin — želi mu strogo povjerljivo saopćiti da su hrvatskog pouzdanika (Sachsa), koji je u Beču sondirao teren u ministarstvu, prije svega uputili da njegovu ponudu mogu primiti kao strogo privatnu i povjerljivu informaciju. Ministarstvo, međutim, cijeni patriotske motive Stjepana Radića i nema prigovora njegovoj namjeravanoj djelatnosti u Sofiji koja bi se vjerojatno manifestirala i u priređivanju predavanja i sličnom. Uostalom, Radić mora sam, prirodno, da snosi odgovornost za planirani pothvat i za sve eventualne posljedice i ne smije očekivati da ministarstvo u danom času intervenira u njegovu korist. Ministarstvo bi bilo jako zainteresirano ako bi ga Tarnowski, prigodice, htio obavijestiti o Radićevu nastupu u Sofiji i uspjehu koji je tamo zabilježio.

Tarnowski je Musulinu 15. veljače⁹¹ potvrdio primitak toga pisma i naveo da mu do tog dana nije stigla informacija o dolasku St. Radića u Sofiju, no dostavit će Musulinu — ako Radić bude došao — željena obavještenja o njegovoj djelatnosti u Sofiji.

Sachs je iz Zagreba 3. III⁹² Musulinu — pozivajući se na razgovor od 29. siječnja — saopćio u ime svojih mandanata ovo: odmah po povratku iz Beča (2. veljače) „zastupnik R.“ (Radić) podnio je molbu zagrebačkom policijskom komesarijatu kod hrvatske zemaljske vlade da mu izda pasoš za Bugarsku. Zapisnički je dokazao da mu je Matica hrvatska naručila književnu studiju o Bugarskoj, obećavši mu za to honorar od nekoliko tisuća kruna i da zbog toga mora otputovati u Bugarsku na tri do četiri tjedna, a svoj put ne može već zbog toga odgoditi jer mu je spomenuti honorar hitno potreban za njegovu brojnu obitelj. — R. je u isto vrijeme predao svoju fotografiju i platio taksu od osam kruna. Tu su zapisničku

⁹¹ Isto.

⁹² Isto.

molbu zajedno s priložima uputili zemaljskoj vladi, odjelu za unutrašnje poslove 11. veljače pod brojem 4699. — R. je požurivao njeno rješenje svakoga drugog, trećeg dana. Tek jučer su mu zapisnički saopćili na ovdašnjem policijskom komesarijatu da mu »za vrijeme trajanja rata« (samo na tome se temelji rješenje) neće biti izdan pasoš za inozemstvo. — Budući da je R. oslobođen vojne dužnosti (nikada nije služio vojsku i u 44. je godini života) i da se takvim osobama bez zapreke pasoš izdaje, misli R. da se tim uskraćivanjem pasoša želi spriječiti da zasluži honorar Matice hrvatske, sada kad mu je novac uslijed rata hitno potreban; to treba da posluži kao sredstvo da ga se smekša kao opozicionara. Sachsovi mandanti mole Musulina da bude ljubazan pa da saopći ministru Buriánu, kako stvari stoje i da upita, ne postoji li odgovarajući put i način kojim bi se zastupniku R. pomoglo da dođe do pasoša za Bugarsku, budući da su oni (Sachs i grupa oko njega) — s obzirom na situaciju — odlučno za to da plan što prije provedu u djelo. Najtoplije zahvaljuje Musulinu na trudu u ime mandanta i moli ga da ima dobrotu pa da ih obavijesti o rezultatu preporučenim pismom na Sachsovu adresu.

Musulin je nato uputio pismo banu 5. III i obavijestio ga o tome, a Skerlec mu je 7. III⁹³ odgovorio ručnim pismom da je »gospodin R.« doista zatražio pasoš i da je već bio odbijen zato što nisu (Skerlec), prirodno, ništa znali da se (u Beču) zanimaju za to, a da im se (Skerlec) dotični inače, na temelju svoje dosadašnje, jako burne i političkim promjenama bogate prošlosti, nije činio jako dostojan povjerenja. Ako oni (u Beču) apsolutno žele, izdat će mu naravno pasoš, no Skerlec želi da upozori da je »gospodin R.« vrlo nepouzdan individuum koji je dosada svakoga, s kim je bio politički u savezu, ostavio na cjedilu. Tu njegovu nepouzdanost ne treba pripisati — po Skerlec — njegovom zlom karakteru nego mnogo više tome što je on jako rapsodičan i — može se reći — abnormalan čovjek koji je u toku jednog govora najmanje triput nedosljedan. Zbog toga se treba bojati da će on — ako preuzme neku tajnu misiju — u njenom provođenju još nanositi štetu. Opasno je to osobito stoga jer je vrlo spretan bunitelj naroda. Skerlec zato moli da to razmotre i da ga obavijeste žele li (u Beču) ipak da mu izdaju pasoš.

Musulin (ministarstvo) odgovorio je Skerlec 8. III ali taj odgovor nisam mogao do danas pronaći, no sasvim je sigurno da su se bečki vrhovi priklonili mišljenju bana Skerleca i da Radić *nije* dobio željeni pasoš za Bugarsku.⁹⁴

Sabor se ponovo sastao tek 14. lipnja 1915.⁹⁵ u »prvo ratno saborisanje« da bi prihvatio produženje financijalne nagodbe s Ugarskom. Radić je tom prilikom predao svoju vjerodajnicu o (trećem) izboru u Ludbregu i 16. VI⁹⁶ održao govor — podnoseći interpelaciju o prilikama u Rijeci i Zadru —

⁹³ Isto.

⁹⁴ O tome je kasnije u Saboru govorio i Radić. Usp. Stenografski zapisnici, IV, 53 (upadica); VI, 1438. Pri tome se radilo o rukopisu što ga je Radić objavio i posebno (kao knjigu) pod naslovom: *Obnovljena Bugarska od 1878. do 1913. Poglavlja o bugarskom narodnom preporodu, oslobođenju i ujedinjenju*. Prvi dio: *Bugarski preporod i priprave za narodno oslobođenje*. Pretiskano iz »Doma« 1917., Zagreb 1917.

⁹⁵ Stenografski zapisnici, III, 1 i d.

⁹⁶ Isto, 26 i d.

u kojem je istakao da hrvatski narod kao razuman i svjestan narod ide u ratu samo za tim da njegove težnje i prava budu potpuno priznati i uvaženi u »ovoj starodrevnoj, nepobjeđenoj i nepobjeđivoj monarkiji«. Naša hrvatska vojska u ovih deset mjeseci — nastavio je — izvršila je, i to gotovo sama samcata da »jednoplemeni i jednokrvni ali politički posve oprečni narod srpski nije učinio iz hrvatskih zemalja drugu Macedoniju«. Kako god se sudilo o uspjesima ili neuspjesima u Srbiji, nesumnjivo je da sa hrvatskog gledišta historijski rezultati znače golem uspjeh, znače da »Srbiji ne će moći hrvatsko pitanje na sabli iznijeti pred Evropu, kako su iznijeli pitanje macedonsko«. Nije Napoleon bio budala kad je rekao: »Austrija je nepobjeđiva«, jer uistinu Monarhija u vojnom pogledu stoji sjajno. Doista, ona je nepobjeđiva upravo zato što *nije* homogena, jednonarodna. U njoj ima svega, samo nema slabosti i — pametne državne politike jednako pravedne za sve narode. Eto, došlo je do rata i svi su složni, jednodušni, ali jednoga nema u Monarhiji, a to je da nema jasne političke ideje koja bi izbilila onako snažno kako je u velikim danima šezdesetih godina i kako je to bilo u početku rata istaknuto u *Fremdenblattu*: tu je bilo rečeno da su jedini uzrok i svrha postanku i opstanku Monarhije u tome da u njoj svi narodi imaju potpunu mogućnost za svoj kulturni razvitak. Da ta nota odzvanja u našoj službenoj štampi iz Beča i Pešte, drukčije bi se o Monarhiji sada sudilo. Monarhija bi trebala da se kreće samo tom stazom. Neprijateljska štampa govori o oslobođenju malih naroda i u granicama Monarhije. Kad bi ovdje svi narodi bili posve ravnopravni — uzviknuo je Radić — nitko pod suncem ne bi svladao Habsburga! »Mi danas nismo više Trenkovi panduri, nego smo hrvatski oboružani narod, koji brani svoga kralja, ali i svoju domovinu Hrvatsku.«

Istog dana bio je pročitana »prešni predlog«,⁹⁷ što ga je potpisao i Stjepan Radić, o tome da se ukine saborski zaključak iz god. 1914. o isključenju I. Franka i drugih zastupnika Stranke prava, a Sabor je nato, 19. VI,⁹⁸ zaključio da taj predmet ustupi Odboru za verifikaciju i imunitet. Istog dana bio je pročitana Radićev protuprijedlog o »financijalno-gospodarstvenoj samostalnosti kraljevine Dalmacije-Hrvatske-Slavonije«,⁹⁹ s tim da se u krajnjem slučaju obrate kralju kao trećoj i odlučnoj strani. Sve to u cilju da »kraljevina Dalmacija-Hrvatska-Slavonija, kao priznato političko i kulturno središte svekolikoga naroda hrvatskoga i s njim istoplemenoga, istojezičnoga, istovjernoga i istim političkim težnjama prodahnutoga naroda slovenskoga, uzmogne poslije ovoga rata okupiti sav narod hrvatsko-slovenski u jedno samostalno državno tijelo u okviru monarhije Habsburške i da za taj sav narod uzmogne izvršiti sve one društveno-opškrbne, narodno-gospodarske i narodno-prosvjetne zadaće, koje svakomu narodu ovaj pregolemi rat, što dulje traje, to više nameće«.

Na sjednici održanoj 23. VI¹⁰⁰ obrazlagao je taj svoj protuprijedlog i rekao da na »nas gledaju naši unuci i praunuci do desetoga i pedesetoga koljena, koji će drhtavom rukom tražiti u povijesti stranicu 1915., što je hrvatski sabor 23. lipnja i dalje zaključio u času, kad se hrvatsko pitanje

⁹⁷ Isto, 39.

⁹⁸ Isto, 44.

⁹⁹ Isto, 44—45.

¹⁰⁰ Isto, 65 i d.

moglo i moralo riješiti ili barem načeti riješiti, kad se nije reklo samo: prelom, nego je iznesen protupredlog posve opravdan i sa stvarne i s formalne strane — protupredlog, koji se oslanja na nagodbu i iz nje raste, ali i povlači one konsekvence, koje traži od nas naša pamet, naša svijest i interes naš«. Govoreći o tome da poslije rata *mora* biti bolje, Radić je ovako zaključio: »Hrvati se s kraljem ne pogađaju. Mi se nismo nikada pogađali. Mi smo vazda na prvi poziv kraljev išli u rat, jer smo znali, da se ne borimo za koga god i pod kim god, nego pod zastavom najuglednije i najčistije dinastije u Evropi. Kad dakle imamo posla s takvom dinastijom, onda je razumljivo naše uvjerenje, da za prolivenu našu krv, koje je toliko, da će se u njoj podaviti svi neprijatelji naši, da za tu krv zahtijevamo i dobijemo svoju financijalnu samostalnost.¹⁰¹

Sutradan je Radić — govoreći o zakonskoj osnovi o pokrivanju potreba unutrašnje samouprave od 1. srpnja do kraja godine¹⁰² — izjavio da će glasati protiv, kao i ostala opozicija, još napose stoga što kao predsjednik Hrvatske pučke seljačke stranke vidi, na žalost, da u »ovoj vladi nema upravo ni trunka onoga, što se danas u Evropi zove agrarizam ili agrarni pokret«. Istakao je da njegova stranka, kao ustavna i državopravna, ima i političkih a i državopravnih razloga da ne glasuje za indemitet. Ustvrdio je da mogu i moraju imati program: prihvatiti ugovore kao gotovu činjenicu ali ih ne priznati kao početak i svršetak narodnoga života. Zato je predložio da priznaju Nagodbu onako kako je priznaje Seljačka stranka. »Nagodba je zakon — rekao je — ali nije naš temelj, ni program. Nije temelj zato, jer mi smo stariji od nagodbe, ni program, jer smo prerasli nagodbu. Gospodin ban, čini mi se, da to ne može razumjeti, pa me pita, jesam li ja nagodbenjak ili nisam. Ja mu kažem, da i jesam i nisam, i onda se on čudi i misli, da se ja igram skrivača. Zato velim čisto i bistro: Istina je, da mi nismo nagodbenjaci, kakvi su bili stari mađaroni, ali jesmo nagodbenjaci, kakvi su evo postali Francuzi 1855. do 1866. godine, t. j. 'prihvatiti iskreno' gotove činjenice. Ali budući da je ovo polje domaće politike, a ne međunarodne, ja idem za korak dalje. Priznati nagodbu, kao dio svoga ustava, ali ne priznati ju kao temelj toga ustava ni kao program hrvatskoga naroda, jer je to proti zdravom razumu.«¹⁰³ »Mi dakle nismo unionisti — nastavio je — jer Mađari misle pod tim ljude, koji misle, da Hrvatskoj izvan Ugarske i bez Ugarske nema opstanka. Može biti dobro, da smo skupa, a bezuvjetno je najbolje, da smo zajedno u monarhiji, jer i za taj slučaj, kad bi se mi sa Austrijom bolje složili, imali bismo uvijek više susjednih interesa s Ugarskom, jer na dužoj fronti s njom međašimo. Mi nismo unionisti ni zato, jer smo mi jači historijski elemenat od Mađara, jer smo mi u Evropi kao riba u vodi, a oni to nisu. Za nama stoji na jednoj strani stopešest milijuna Slavena u svim životnim narodnim pitanjima, a na drugoj strani je za nama tristo milijuna ostalih Evropljana u svim velikim kulturnim pitanjima.«¹⁰⁴ Međutim, može biti što je već rekao: »priznati otvoreno ovo stanje današnje, kakovo jest, priznati ga zakonitim ali i nedovršenim i neizgra-

¹⁰¹ Isto, 76.

¹⁰² Isto, 88 i d.

¹⁰³ Isto, 94—95.

¹⁰⁴ Isto, 95.

denim, priznati ga nedovoljnim i onda dalje opet tu stvar razvijati. Ako dođe do nesporazuma i do sukoba, reći ću kao što sam već jučer kazao: Kraći je put od Zagreba do Pešte, nego od Pešte do Zagreba, kraći u kulturnom, a ne u vojničko-geografskom smislu.¹⁰⁵

Na sjednici 25. VI¹⁰⁶ predsjedavajući je obavijestio Sabor da je Stjepan Radić podnio prijedlog o posebnoj saborskoj sjednici u povodu obljetnice smrti Franza Ferdinanda i njegove supruge; na žalost mora izjaviti — nastavio je — taj je prijedlog sastavljen tako nedostojno i nepodnošljivo sa »svrhom, kojoj je tobože namijenjen, da upravo grubo vrijeđa pijetet prema uzvišenim pokojnicima, te bih ja povrijedio ne samo dostojanstvo sabora, čast narodnog predstavništva i u ovo ozbiljno i teško vrijeme toli nužni skladni i uspješni rad ovoga vis. sabora, nego i pijetet te osjećaje zemlje, kad bih taj predlog saboru objavio«.

U kasnijem toku te sjednice Radić je gotovo neprekidno upadao pojediniim govornicima u riječ; izazvao incident i gungulu prilikom govora podbana M. A. pl. Fodroczyja, što je imalo za posljednicu prekid sjednice, pa je predsjedavajući na kraju predložio da ga se isključi sa 15 sjednica, što je većina sutradan i prihvatila, povisivši kaznu za daljnjih 15 sjednica, budući da je i na toj (drugoj) sjednici došao u sukob s predsjedavajućim i izazvao gungulu. Ubrzo zatim Sabor je do daljnjega bio odgođen ukazom od 4. srpnja 1915.¹⁰⁷

Sabor se ponovo sastao u »ratno saborisanje« 20. prosinca 1915.¹⁰⁸ da pretrese pitanje produženja indemniteta do 30. VI 1916. Zastupnik HPSS-e Vinko Lovreković podnio je 17. II 1916¹⁰⁹ dva upita o isključenju petorice zastupnika opozicije, među njima i Radića, a posebno je zatražio objašnjenje, kako se i čime opravdava ako se to neće učiniti za Stjepana Radića kao osnivača i predsjednika Hrvatske pučke seljačke stranke. Na sjednici 29. II¹¹⁰ bio je pročitana prijedlog Tome Jalžabetića o ukinuću daljnjeg isključenja S. Radića i drugi o ukinuću daljnjeg isključenja trojice zastupnika opozicije: Franka, Horvata i Zatluka, a Sabor je na narednoj sjednici o tome donio zaključak da se predmet ustupi Imunitetnom odboru. Međutim, na sjednici 9. III¹¹¹ bio je pročitana reskript kojim se sjednice Sabora odgađaju do daljnjega.

Sabor je nastavio »saborisanje« 14. lipnja¹¹² i na toj prvoj sjednici bio je pročitana »prešni predlog« zastupnika opozicije (dra Vl. Prebega i drugova)¹¹³ da se saborski zaključci od 7. i 8. VII 1914. o isključenju Franka, Horvata i Zatluka stave van snage, no većina sa 35 glasova »ne« i 15 »za« nije priznala prešnost. Narednoj sjednici prisustvovao je i Radić, pa je

¹⁰⁵ Isto, 95.

¹⁰⁶ Isto, 109.

¹⁰⁷ Sprega s frankovcima očituje se u publikaciji »Za hrvatsku državu i za hrvatski seljački narod. Osam najvažnijih govora iz ratnoga zasjedanja hrvatskoga državnoga sabora od 14. lipnja do 6. srpnja 1915.«

¹⁰⁸ Stenografski zapisnici, III, 179 i d.

¹⁰⁹ Isto, 583.

¹¹⁰ Isto, 685—686.

¹¹¹ Isto, 929.

¹¹² Isto, 933 i d.

¹¹³ Isto, 939.

odmah postalo življe, a sutradan, 16. VI,¹¹⁴ prešlo se na pretresanje interpelacija, među kojima su se nalazile četiri Radićeve. No, predsjedavajući nije pri tom dopustio da se pročita njegova prva interpelacija, navodeći da je njen sadržaj očigledno uperen protiv državnih interesa. S ostalima je diskusija protekla glatko.

Govoreći o indemitetu kao privremenom proračunu 17. VI,¹¹⁵ Radić je istakao da govori kao član »državnopravne oporbe« i naveo razloge zbog kojih će glasovati protiv. Pri tom je istakao da Seljačka stranka — ostajući kao i ostala državnopravna opozicija protiv Nagodbe — donosi novi jedan razlog: »našu organsku vezu s Austrijom, našu vezu gospodarsku, zemljopisnu i narodnu. Naročito velim: s Austrijom, ne s Ugarskom. Gospodarsku, zemljopisnu i narodnu s obzirom na Slovence. Tu je nadalje isto tako organska veza sa Srbima u Monarkiji i izvan Monarkije — dotično danas su već gotovo svi Srbi u Monarkiji. Mi, seljačka stranka, stojeći na stanovištu potpunoga narodnoga jedinstva Slovenaca, Hrvata i Srba, kao jednoga naroda i na stanovištu jednoga državnoga jedinstva hrvatskoga, mi vidimo u nagodbi najveću i najsudbonosniju zapreku hrvatskomu državnom pravu, a naravski i jedinstvu svega hrvatskoga naroda. Ja sam g. banu to već u više navrata razložio — rekao je on dalje — u četiri oka, kad sam mu kazao: Između nas i Mađara može se postići sporazum uz dva uvjeta i to, da nam najprije ne režu i lijevo i desno krilo, lijevo krilo su nam Slovenci, a desno Srbi, a drugo, da nas ne smatraju svojim mostom do inora. Mađari od Srba hoće učiniti nož protiv nas. To je započeto za Khuena, a nastavlja se i danas. Oni drže, da je u interesu mađarskom, da se Hrvati i Srbi ne sporazume. Ja sam kazao g. banu: Rat ujedinjuje Hrvate i Srbe. Kako to mislite? — pitao me gospodin ban. — Tako: Poslije rata bit će samo Hrvati ili samo Srbi, ili Srbo-Hrvati ili Hrvato-Srbi — kako hoćete — ali bit ćemo jedno, a na hrvatskom teritoriju Srbi će istupati kao Hrvati. Ali vi niste jedan narod — reče ban. — Gospodin je ban kao i grof Tisza, toga mišljenja, da Hrvati i Srbi nisu jedan narod. Ja grofa Tiszu razumijem, a razumijem i g. bana zato, jerbo jedinstvo Hrvata i Srba na hrvatskom državnom temelju — to je smrt nagodbi. Kad jedinstvo naroda hrvatskoga i srpskoga iz teorije pređe u praksu, kao ono jedinstvo, što ga je Bog posvetio, dobije svoju političku formu, naravski, da ćemo nagodbu doduše imati, ali ne ovakovu, kakova je danas. Nagodbe će biti uvijek. Nijedan pravaš ne će vam reći, da Hrvati ne će uopće s Mađarima imati nikakova posla. Ali nijedan ne će ono, što Mađari misle pod nagodbom, i ne samo misle, nego i govore i rade i provode. Oni hoće, da nagodba bude onaj put, kojim Hrvatska malo po malo postaje dio jedinstvene mađarske države, kojom bi Hrvata malo po malo imalo nestati. Ali to je nastojanje nepravedno i nerazumno i neprovedivo.«¹¹⁶ Istakao je dalje da njegova stranka pobija Nagodbu sa socijalnog gledišta (»Nema danas i ne može biti bratstva između naroda aristokracije (Mađara) i naroda književnika (Hrvata), između naroda židovskih trgovaca i naroda kršćanskih seljaka.«). »Mi ćemo se pogoditi, razraditi, raz-

¹¹⁴ Isto, 971 i d.

¹¹⁵ Isto, 997 i d.

¹¹⁶ Isto, 1026—1027.

dijeliti, i onda ćemo biti najprije dobri susjedi, s vremenom i prijatelji, a napokon i kao braća. Sada smo protivnici, nismo neprijatelji. Nismo neprijatelji radi dinastije, radi monarhije, koja je za sve nas nerazrješiva kopča.«¹¹⁷

Radić je 24. VI¹¹⁸ održao drugi govor — obrazlažući svoj protuprijedlog — i rekao, između ostalog, da svaki kaže da će doći do hrvatsko-mađarskog rata, ako ne bude financijalne samostalnosti poslije rata, pa je predsjedavajući, na sjednici održanoj 26. VI,¹¹⁹ bio prisiljen da ga pozove na red. Sutradan¹²⁰ je Radić — uz ostalo — interpelirao vladu, zašto se redovito plijeni u štampi svako zagovaranje sveopće hrvatske narodne sloge izvan Sabora i u Saboru. Ubrzo zatim, na sjednici od 4. VII,¹²¹ predsjedavajući je pročitao reskript o odgađanju sjednica do daljnjega.

3. Državnopravna oporba

Sabor se ponovo sastao 14. prosinca¹²² i tom prilikom komemorirao smrt Franje Josipa i uzeo na znanje dolazak na prijestolje novog vladara Karla I (IV). Izredali su se komemorativni govori predstavnika pojedinih stranaka i grupa, među njima i St. Radića.¹²³ Tom je prilikom rekao da to čini kao Hrvat, kao Slaven i kao predsjednik Hrvatske pučke seljačke stranke, napose u ime onih slojeva na koje je veliki pokojni vladar računao prije nego na činovništvo i vojsku. A čini to zato što je seljački svijet i hrvatski i po svojoj ostaloj Monarhiji uistinu osjetio da gubi velikoga pučkog vladara ili — kako se nekad govorilo a i danas se to osjeća — svoga oca. »Da nam veliki vladar — govorio je Radić — ne bi bio stvorio ono, što su svi govornici naglasili, da mi nemamo svoga narodnoga, hrvatskoga i jugoslavenskoga središta u Zagrebu, i da se iz toga središta ne prosiplju zrake na Dalmaciju, Bosnu, na sve slovenske zemlje i daleko na Balkan; da mi pod pokojnim vladarom nismo stvorili svetionik, koji je rastjerao tminu plemenskoga nadbijanja i uništio maljuški provincijalizam i partikularizam, ne bi naša fronta na Soči stajala ovako nepokolebivo i ne bi bila od svih ratišta najjača i nepobjediva. Zato kao predsjednik hrvatske pučke seljačke stranke moram reći, da će svaki Hrvat velikom caru i kralju Franji Josipu Prvom, kao tvorcu jedinstva Hrvata, Slovenaca i Srba kliknuti: Slava! Slava! Slava!«

Na narednoj sjednici, održanoj 18. XII,¹²⁴ bio je pročitana »prešni predlog« Dragutina Hrvoja i drugova u ime svih triju državopravnih stranaka,

¹¹⁷ Isto, 1028.

¹¹⁸ Isto, 1159—1172.

¹¹⁹ Isto, 1175.

¹²⁰ Isto, 1238—1239.

¹²¹ Isto, 1312.

¹²² Isto, IV, 2 i d. Tom prilikom Radić je — pri spomenu imena novog kralja — uskličnuo: »Živio kralj! Živio hrvatski kralj!«

¹²³ Isto, 8 i d.

¹²⁴ Isto, 21.

kojim se predlaže Saboru da donese zaključak o pribavljanju posebnog reskripta kojim novi vladar Saboru neposredno saopćuje smrt Franje Josipa i svoj dolazak na prijesto; da saborsko predsjedništvo u roku od 5 dana podnese izvještaj o uspjehu takve akcije; da Sabor ne uzima u pretres ni u odboru ni u plenumu zakonsku osnovu o indemnitetu što će je vladar predložiti. Pri tom se i St. Radić izjasnio za prešnost.¹²⁵ Ban Skerlec je uzeo riječ; izjavio je da je po svemu udovoljeno ustavnim načelima, ako je kao ban u Saboru službeno objavio nastupjelu promjenu u vrhu i predložio da se prijedlog otkloni.¹²⁶ Nato je replicirao, među zastupnicima državopravne oporbe, i St. Radić¹²⁷ i pobijao argumentaciju bana Skerleca, ističući da će glasovanje o meritumu prijedloga opozicije nositi u sebi klicu *takvog sukoba* između egzekutive i većine ili, bolje, između bana i hrvatskog naroda, da će ban morati u vozu sijena bježati iz Hrvatske! Međutim, isti predstavnik Koalicije (Đuro Šurmin)¹²⁸ koji je prethodno govorio za prešnost, izjavio je — poslije otklona predsjedništva i izjave bana Skerleca — da je prijedlog postao bespredmetan, što je izazvalo oštru reakciju i negodovanje u klupama ljevice. Glasovanje je ispalo nepovoljno za predlažače (15 glasova za, 21 protiv), ali je odmah zatim bio pročitana drugi prešni predlog (St. Radića i drugova) o »ponovnom uređenju svekolikoga državopravnoga odnošaja između kraljevine Ugarske sjedinjene s Erdeljem i kraljevine Dalmacije-Hrvatske-Slavonije, stavljen u ime svih triju hrvatskih državopravnih stranaka«. ¹²⁹ Taj novi prijedlog sadrži zahtjev da se Sabor u roku od pet dana obrati vladaru adresom kojom ga moli da pozove Ugarski sabor i Hrvatski sabor na izbor i izaslanje kraljevinskih odbora koji će iznova urediti cjelokupni državopravni odnošaj između Ugarske i Hrvatske da »uzajamno samoupravnost obiju država bude u svim potankostima dosljedno provedena i zajamčena«. Radić je opširnije obrazlagao prešnost¹³⁰ i istakao da su Hrvati potukli Karla Velikog, a to je bio „drugičiji dečko“ nego što je državna zajednica, pa on (Radić) na to odgovara da će je sutra — ako je danas nema — biti jer je tu narod; da su u Saboru svi svoji, da nema tuđina, da su svi jedan jedini narod, svi su Hrvati i da su se svi u svojoj duši i svojim intencijama zavjerili da će prilike do temelja promijeniti; da hoće ono što je u Nagodbi nasječeno: s jedne strane kraljevina Ugarska s Erdeljom, a s druge strane Hrvati, taj paritet žele provesti! No, većina je pojedinačnim glasanjem otklonila prešnost i tog prijedloga.

Sutradan¹³¹ je Radić interpelirao bana zašto u svojoj sažalnici govori samo u ime cjelokupnog pučanstva Kraljevine Hrvatske i Slavonije zatajivši tako ime hrvatskog naroda; kako, dalje, opravdava tešku povredu najviših ugovorenih državno-političkih prava, što se svaki od pet dosadašnjih ratnih zajmova zemalja krune sv. Stjepana sklopio kao ratni madar-

¹²⁵ Isto, 30—31.

¹²⁶ Isto, 33—34.

¹²⁷ Isto, 40—42.

¹²⁸ Isto, 50—51.

¹²⁹ Isto, 54.

¹³⁰ Isto, 54—63.

¹³¹ Isto, 75 i d.

ski zajam te na obveznicama tih zajmova nema ni traga Kraljevini Hrvatskoj ni hrvatskom jeziku; što je ban učinio da nastupni proglas vladara bude za zemlje krune sv. Stjepana sastavljen tako da u njemu bude dolično istaknut ravnopravni položaj Kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije u državnoj zajednici hrvatsko-ugarskoj i da za hrvatski narod na hrvatskom političkom teritoriju taj svečani nastupni proglas bude sastavljen jedinim službenim državnim jezikom — hrvatskim? Predsjednik je na to objavio da će prepis te interpelacije dostaviti banu a zatim su izabrali Radića, kao za »utjehu«, u odbor za sastav adrese.¹³² Na sjednici 20. XII¹³³ bio je pročitana »prešni predlog« Radićev i drugova iz opozicije o bezodvlačnom opozivu hrvatskih zastupnika iz svih u ratu osnovanih »središta zemalja svete krune ugarske« i osnivanju takvih središta (centrala) za Kraljevinu Hrvatsku-Slavoniju, čemu se je Koalicija odmah suprotstavila. Govornik Starčevićeve stranke prava i Hrvatske stranke prava (Peršić i Kiš) zagovarali su prešnost, a Radić je — zaključujući diskusiju — ukazao na nedaće vezane uz te »centrale«, no većina je opet otklonila prešnost prijedloga opozicije.

Sutradan¹³⁴ je otpočela u Saboru generalna debata o indemnitetu za razdoblje od 1. I do 30. VI 1917. — protiv volje opozicije! — a u njenom je toku bilo pročitano banovo obavještenje o krunisanju Karla u Budimpešti 30. prosinca. Nato je prvak Starčevićeve stranke prava dr Ante Pavelić izjavio u ime svih triju državnopravnih stranaka da otklanjaju sudjelovanje Hrvatskog sabora kod te krunidbe, i to iz ovih razloga: 1) smatraju za tešku povredu časti i tisućljetnog ustava hrvatskog naroda što promjena na prijestolju nije bila dostavljena i Saboru posebnom kraljevom porukom; 2) ugarski sabor i vlada smatraju danas svetom ugarsku odnosno mađarsku krunu u tom smislu da je ta kruna sama po sebi, bez kralja, neka mistična suverena osobnost jedinstvenog i nerazdjeljivoga političkog mađarskog naroda, a k tome narodu ugarski sabor i vlada računaju protiv povijesti, protiv prava i prirode također historijski državnopolitički narod hrvatski koji nikada nije pripadao i ne pripada u nijednom smislu pojmu naroda mađarskog; 3) dostojanstvo i vlast ugarskog palatina nije bila nikada nad dostojanstvom i vlašću hrvatskoga bana, te poziv na krunidbu može valjano uslijediti samo direktno kraljevskim reskriptom; 4) prema Pragmatičkoj sankciji nema zajedničke krunidbe za kralja Ugarske i Kraljevina Dalmacije-Hrvatske-Slavonije; 5) Hrvatskougarska nagodba od god. 1868. izgubila je svoju pravnu valjanost i svu ustavnu vrijednost već i time što su ugarski ministri predsjednici, među kojima i grof Tisza, više puta tražili i postizavali da kralj umjesto bana postavi hrvatskom ustavu posve nepoznatog kraljevskog povjerenika kao pouzdanika ugarske vlade, te su ti tobožnji kraljevski povjerenici čitave godine gušili državni ustav i svaki slobodni politički i narodni život u Kraljevini Hrvatskoj-Slavoniji; 6) hrvatska vjernost i junaštvo, narodna svijest i snaga zaslužuju da se usred rata a u povodu nastojanja o miru koji ima zauvijek utvrditi ravnopravnost svih evropskih naroda — dakle i ravnopravnost svih naroda Habsburške Monarhije —

¹³² Isto, 82.

¹³³ Isto, 86 i d.

¹³⁴ Isto, 103 i d.

samo pojačava jednodušni zahtjev cjelokupnog hrvatskog naroda bez razlike pokrajine, vjere i plemena da u ovo sudbonosno doba zamole vladara da ujedini sav hrvatski narod u Kraljevinu Hrvatsku, ravnopravnu svim ostalim državama Monarhije, i to ujedini je uzveliča svojim prisustvom u Zagrebu, glavnom gradu Hrvatske.¹³⁵

Kad je Pavelić završio svoj govor, opozicija je uz klicanje ustala i njeni su zastupnici otpjevali hrvatsku himnu a zatim uz poklik »Dolje Tisza!« složno napustili sabornicu.¹³⁶ Ali se predsjedavajući nije dao smetati nego je predložio da se izabere osam članova koji će s jednim od predsjednika sudjelovati na krunidbenim svečanostima u Budimpešti, što je većina 22. XII i učinila.¹³⁷

Koalicija (E. Kürschner) se, dakako, usprotivila svakoj borbi kojoj bi bio cilj rušenje vladajućega državnopravnog poretka i provođenje »prelom«,¹³⁸ a Radić je povisivao temperaturu u sabornici, prekidajući govornika poklicima: »Hoćemo komesara carskoga, a ne mađarskoga!« »Carskoga hoćemo!« »Ramberg je bio deset puta bolji od Khuena. Živio Ramberg!« Većina je ipak izabrala članove izaslanstva za krunisanje, a Radić se ponovo obratio banu s nekoliko interpelacija: o raspisivanju izbora u kotaru Hrtkovci, o ukidanju prijekog suda i o protupravnoj i protuzakonitoj zapljeni Radićevih djela kao što su »Savremena Evropa«, »Češki narod« te popularno-znanstvene brošure »Federalizam i naše narodno oslobođenje« i »Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu«. U opširnom govoru¹⁴⁰ osvrnuo se na argumentaciju govornika Koalicije (Kürschnera i V. Vildera) i ustvrdio da se preko Hrvata — s obzirom na njihov historijski, državnopravni, geografski i etnografski položaj u Monarhiji — *ne može* preći na dnevni red ako Monarhija neće da Evropa pređe preko nje na dnevni red. »Ja ne mogu u Bugarsku — rekao je dalje —, a kamo li u Paris, London, ali ja te državnike u lice dobro poznajem. Znadem, što su govorili. Ja znadem, da nisu promijenili preko noći svoje mnijenje. Ja znadem, da oni protiv monarkije nemaju ništa, ako ona bude ono, što ima da bude po prirodnome pravu. Ali će cijela ententa sav svoj bijes i snagu uperiti protiv monarkije, ako ona bude činila i radila tako, kao da je druga Njemačka. Njemačka će izdržati sve napore entente, ali habsburška monarkija, koja bi se iznevjerila svome pozivu historijskome, propala bi, a i pravo bi bilo da propadne. To bi bio historijski absurd, jer natura non facit saltus, ali isto tako i historija non facit saltus.«¹⁴¹ Pri tom je Radić priznao da je i on kao i svi ostali za pobjedu Centralnih sila, da je odlučni centralist, i to slavenski centralist, jer »čim je čovjek za Habsburšku dinastiju, onda je slavenski centralist, a rat će se svršiti pobjedom centralnih vlasti, zato, jer one ne će biti poražene«. Pohvalio je slogu stranaka opozicije i podvukao da je

¹³⁵ Isto, 144—145.

¹³⁶ Tom prilikom Radić je kliknuo: »Živio hrvatski kralj! Živio car austrijski! Živio hrvatski kralj, dolje mađarska kruna! Dolje Tisza!« (Isto, 145).

¹³⁷ Isto, 160.

¹³⁸ Isto, 149 i d.

¹³⁹ Isto, 162 i d.

¹⁴⁰ Isto, 197 i d.

¹⁴¹ Isto, 199.

Starčevićeva stranka prava najglavniji element u Hrvatskoj, Sloveniji, Bosni i Dalmaciji; uz drugo krilo pravaša pristaju također u Bosni, Dalmaciji i Sloveniji, a Seljačka stranka donosi i izmirenje puka. Istakao je i to da oporba predstavlja većinu (svi zajedno blizu 50.000 izbornika).¹⁴² »Važno je kod starč. stranke prava, kako se je razvila pod vodstvom Mile Starčevića — nastavio je — ova personifikacija nepomirljivosti Hrvatske prema svemu, što nije čisto hrvatsko u smislu etičnom, ne moralnom. Oni nisu protiv Srba, nisu protiv Slavena, oni su ljubomorni na sve što je hrvatsko, jer oni to hoće imati najčišće i to je ono idealno i beskompromisno pravaštvo, kako se ono zamišlja. To je svakako velika moralna snaga, a ako je u praktičnoj politici kakva taktična pogreška, to ne smeta, ako su tu elementi, koji će to ispraviti. S druge strane stranka prava je išla za tim, da valja svagdje raditi i da najčišći idealizam ne će pomoći, ako se ne bude konkretno radilo, da se predobiju za nas svi oni faktori, koji odlučuju o našoj sudbini. Valja sve informirati i valja imati svuda u monarkiji prijatelja.«¹⁴³

Na sjednici 24. XII¹⁴⁴ većina je u trećem čitanju — uz apstinenciju zastupnika opozicije — izglasala vladi indemnitet.

Sabor je 30. XII¹⁴⁵ pretresao zakonsku osnovu o podizanju spomenika Franji Josipu u Zagrebu, pa je i Radić — kao i predstavnici ostalih stranaka i grupa u Saboru — zagovarao da se to prihvati, budući da se pokazuje da je pokojni vladar bio »veliki predstavnik moderne države, u kojoj imade biti ostvarena demokratizacija i prosvećeni nacionalizam. Sve što su u tom pogledu narodi želili, bilo narodi slavenski, njemački ili mađarski, nailazilo je — govorio je — nesamo na razumijevanje pokojnoga velikoga kralja, nego i na njegovu najizdašniju potporu. Prema tome je udaren temelj nesamo modernoj Hrvatskoj, nego je i naša monarhija stupila naročito pod ovim vladarom u kolo prvih velevlasti, koju nijedna bura ne može ni uzdrmati, a kamoli porušiti.«¹⁴⁶ Prihvatili su na kraju u drugom čitanju zakonsku osnovu a Radić je njeno prihvaćanje popratio poklikom: »Slava Franji Josipu, hrvatskom kralju!« što su i drugi prihvatili.

Radić je 8. II 1917.¹⁴⁷ interpelirao bana o nepodopštinama u zemaljskoj kaznionici u Lepoglavi (da se kažnjenici zatvaraju u neki tamni podrum; da zamjenik upravitelja dr Šaban nečovječno postupa, napose sa svršenim pravnikom (atentatorom) Lukom Jukićem; da se iz kaznionice šalju na adresu banovog tajnika dra Havličeka znatne količine namirnica pod

¹⁴² »Mi zajedno — govorio je Radić — imademo blizu 50.000 izbornika. Starčevićeva stranka prava imade sedamnaest hiljada, stranka prava sada sa Pazmanovim izborom također sedamnaest hiljada, a seljačka stranka četrnaest hiljada i onda još ona dva zastupnika izvan stranaka tako, da dođemo na blizu pedeset hiljada Hrvata izbornika, koji su devet desetina svoji gospodari i seljaci, jer činovnika mi nemamo, tako da možemo mirne duše reći, da je naša većina svih hrvatskih izbornika, jerbo u svemu je glasovalo po jednoj statistici 112.000, a po jednoj drugoj 90.000« (Isto, 204).

¹⁴³ Isto, 204.

¹⁴⁴ Isto, 278.

¹⁴⁵ Isto, 519 i d.

¹⁴⁶ Isto, 522.

¹⁴⁷ Isto, 597 i d.

oznakom slavnatih cipela i drugih rukotvorina), pa je sebi tako pribavio, na kraju, zapisnički ukor.

Desetog veljače¹⁴⁸ pročitao je u Saboru interpelaciju u kojoj pita bana je li voljan obratiti se na najviše mjesto s molbom da vladar sasluša birane prvake cjelokupnog hrvatskog naroda o unutrašnjem i međunarodnom političkom položaju, otprilike onako kako je saslušao birane prvake mađarskog naroda. U prilog interpelaciji naveo je da bi predloženi put bio prikladniji od adrese jer se u adresi — s obzirom na međunarodne prilike — ne može, a ni ne smije reći sve ono što bi vladar trebao znati. Postavio je pitanje: »Gdje je onda ta magična sila, ta čudotvorna moć, koja ovoj monarhiji u evropskom sklopu daje takovu neoborivu snagu?« i odmah nastavio: »Ta je njezina snaga prvo u osobitom etičnom odnošaju između njezinih naroda i habsburške dinastije i drugo u vanrednoj moralnoj i velikoj fizičnoj snazi njezinih naroda. Ja velim etički odnošaj, a ne zakonski i pravni, ne velim monarhizam, jer to su sve manje stvari; odnošaj između habsburške dinastije i njezinih naroda povješću se je razvio u jedan takav etički odnošaj, kakav postoji još samo između ruskog cara i ruskog naroda. Neprestani nasrtaji Turaka, a kasnije vrlo česti i sve to veći neredi u Njemačkoj, stvorili su s punim pravom oko habsburške dinastije dvostruku aureolu, aureolu osloboditelja i aureolu ureditelja.«¹⁴⁹ »U interesu je nas sviju, dinastije i monarhije u prvom redu — nastavio je dalje Radić — da dinastija o našim osjećajima, mislima i težnjama, bude upućena bar onako, kako je upućeno neprijateljsko inozemstvo. A tko će posumnjati o tom, da su s narodnoga gledišta — ne mislim tu na njihovu političku stranputicu — kud i kamo pozvaniji tumači sveukupnoga naroda hrvatskoga i Supilo i Trumbić i Potočnjak,¹⁵⁰ koji govore i za predsjednika Poincaré-a, i za kralja Đuru i za ruskog cara Nikolaja, nego li što je grof Tisza, koji nikako ne može pravo govoriti našem caru i kralju o narodnim težnjama hrvatskim?«¹⁵¹

Ban Skerlec je odmah odgovorio na tu Radićevu interpelaciju¹⁵² i izgovorio se — budući da je Radić predlagao da u predloženu deputaciju uđu i predstavnici bosanske i dalmatinske Hrvatske — da je Radićev zahtjev izvan njegove (banove) kompetencije!

Radić je 1. III¹⁵³ ponovo interpelirao i zatražio odgovor na pitanje jesu li uistinu dovršeni nagodbeni pregovori između cis- i transljajantskih predstavnika i kakav je, uglavnom, sadržaj tih pregovora. Pri tom je istakao da bi dualizam mogao učvrstiti samo onaj, tko bi htio da dualizam bude onakav, kako je zamišljen, a on je zamišljen s jednim korelatom

¹⁴⁸ Isto, 639.

¹⁴⁹ Isto, 640.

¹⁵⁰ Usp. *Konstantin Bastaić*, Hrvatski Sabor i Jugoslavenski odbor, Jugoslavenski odbor u Londonu. U povodu 50-godišnjice osnivanja, Zagreb 1966, 259—367; *Bogdan Krizman*, Povjerljive veze između »Jugoslavenskog odbora« i domaćih političara za I svjetskog rata, *Historijski zbornik*, XV, 1962, 217—229; *Bogdan Krizman*, Stranke u Hrvatskom saboru za vrijeme I svjetskog rata, *Zgodovinski časopis*, XIX—XX, 1965—1966, 375—390; *Bogdan Krizman*, *The Croats in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century*, *Austrian History Yearbook*, Volume III, Part 2, 1967, 144 i d.

¹⁵¹ Stenografski zapisnici, IV, 641.

¹⁵² Isto, 644.

¹⁵³ Isto, 738 i d.

Hrvatske i Galicije. Zna se da nije istina da su samo dva naroda gospo-
dujuća, jer gospodujućih naroda nema u dualizmu nego samo reprezen-
tativnih, pa je tako jedan reprezentant u translajtantskoj polovici (Ma-
đari), a u drugoj Nijemci. »To je struktura naše monarhije — rekao je
on. — Tko to neće da vidi, on tjera našu monarhiju da dobije upalu zglo-
bova, a danas kod ovog doba influencije, kad tko dobije upalu zglobova,
to postaje takova kronična pojava, da za buduće može toga bolesnika
spremati i u grob.«¹⁵⁴

Sabor je 5. III¹⁵⁵ započeo adresnu debatu,¹⁵⁶ pa se Tomo Jalžabetić sutradan
izjasnio u prilog nacrtu adrese Starčevićeve stranke prava, budući da za
obadvije (adresu starčevićanaca i frankovaca) ne može glasati. To je
ponovio i V. Lovreković, a na narednoj sjednici, 7. III,¹⁵⁷ Radić je pohva-
lio nacrt adrese oba pravaška krila (SSP i HSP), ali i adresni nacrt same
Koalicije kao »obilježje rodoljubnoga čina prvoga reda«. Hvalio je dina-
stiju i Monarhiju riječima: »Nema dinastije u Evropi, koja imade tako
daleki vid i tako fini osjećaj za realnu politiku, a zato nam pruža cijela
povijest svu silu dokaza. Što smo učili u školi? Dok je sve bijesnilo u
Evropi, ta se je dinastija ženila: 'Tu felix Austria nube' i ovim mirnim
radom, ženidbom, stvorila se jedna veličanstvena monarhija, a ovo je
nešto čemu nema primjera u povijesti.«¹⁵⁸ »Kaošto se u proljeće zemlja
ore i sjeme u zemlju baca, jer je nadošla hora, kaošto žena, kad dođe
njezin čas, rodi, tako će i hrvatski narod — ocrtavao je on svoju viziju¹⁵⁹
— biti ujedinjen, jer dolazi njegov čas, bit će ujedinjen s ostalim nara-
dima u monarhiji i doživiti će ne svoje uskrsnuće, nego svoju narodnu
apoteozu.«¹⁶⁰ U nastavku adresne debate 8. III¹⁶¹ došlo je do oštih sukoba

¹⁵⁴ Isto, 790.

¹⁵⁵ Isto, 846 i d.

¹⁵⁶ Većina je prethodno, u toku iste sjednice, bila izglasala da se zastupnicima M. Do-
šenu, St. Radiću i Drag. pl. Hrvoju podijeli zapisnički ukor »radi teške povrede do-
stojanstva sabora« (Isto, 845).

¹⁵⁷ Isto, 955 i d.

¹⁵⁸ Isto, 957.

¹⁵⁹ Radić se u svojim govorima često služio slikom i usporedbom. »U njegovom radu
— autor tu misli na Gaja ali se to može primijeniti i na Radića — priča, parabola za-
mjenjuju argumente logike, govor mu postaje slikovit, jer je uvidio da bezazlenim du-
šama slika govori uvidljivije i trajnije od racionalnog dokazivanja« (*Josip Horvat*,
Ljudevit Gaj, Beograd 1960, 42).

¹⁶⁰ Stenografski zapisnici, IV, 976. »Ona (tj. adresa Koalicije) bi bila zapreka ujedi-
njenju — zaključio je Radić svoj govor, uz burno odobravanje opozicije —, nego se
može dogoditi, da budu magjarski dalekovidni političari zreliji, pa da pristanu na mno-
go šire i mnogo samostalnije odnošaje današnje banske Hrvatske prema Ugarskoj i to za
kratko vrijeme i tako, da se to naše ujedinjenje ne ukazuje kao ojačanje Magjara, nego
kao udovoljenje opravdanim težnjama Hrvata. Ili će Magjari u kratko vrijeme uvidjeti,
da je kategorički imperativ u njihovom interesu, da mi dobijemo veću i proširenu auto-
nomiju, da dobijemo svoje financije. Onda će se stvar razvijati bez razmirica, a Ma-
gjari bi dobro prošli; što im Bog dao. Ali ako Magjari ne će to uvidjeti, onda će se
razvijati stvar dalje uz grmljavinu topova i Hrvatska će prema svemu onomu, što sam
rekao, naravskim načinom postati ujedinjena i slobodna u okviru ove monarhije pod
žezlom Habsburške dinastije, te će onda slobodno zaploviti velikim slavenskim kultur-
nim morem, u koje na sreću ne će dopirati magjarska močvara« (Isto, 989).

¹⁶¹ Isto, 1007 i d. U njoj je sudjelovao i Radić i tom prilikom osvrnuo se na vijesti da
bi Tisza mogao pasti, pa da bi, logično, i njegov »specijalni pouzdanik« u Hrvatskoj:
ban Skerlec mogao također pasti. Spominjući izbore, Radić je rekao: »Mi, koji crpimo

i opozicija je uz bučne proteste i poklike napustila sabornicu. Tako je većina, opet jednom, prihvatila predloženi nacrt adrese Koalicije i u generalnoj i u specijalnoj debati. Pri trećem čitanju, 9. III,¹⁶² ponovo je došlo do sukoba prilikom glasanja o isključenju zastupnika Stranke prava dra Vl. Prebega sa 30 sjednica i zastupnici ljevice ponovo su napustili sabornicu. Toga istog dana¹⁶³ Sabor je privremeno zaključio svoje zasjedanje.

U carskoj Rusiji buknuła je revolucija i Stjepan Radić je u svom *Domu*,¹⁶⁴ u članku pod naslovom: »Najveći narod na svijetu hoće da bude i naj-slobodniji«, prikazao tok te »revolucije, kakve još nije svijet vidio«, abdikaciju cara i formiranje privremene vlade na čelu s knezom Lvovom, te je na kraju donio i tekst proglašavanja nove revolucionarne vlade. Kasnije nije gotovo bilo nijednog broja *Doma*, u kojem nije bilo daljnjih vijesti o »velikoj ruskoj revoluciji«. Tako, na primjer, Radić piše u broju od 9. V,¹⁶⁵ uz ostalo, i ovo: »Velika i golema carevina Rusija pretvara se na naše oči u takvu republiku, kakve još nema na svijetu, u republiku, kojoj je glavna stvar, da oslobodi sve duhovne sile naroda i da svakome staležu što više i svakome pojedinom čovjeku bez razlike dobe i spola otvori put k zaslužbi, prosvjetu, zadovoljstvu i sreći.«

Sabor se ponovo sastao 5. lipnja¹⁶⁶ i zastupnici su odmah ukrstili koplja oko teksta kraljevske krunidbene zavjernice. U nastavku je A. Pavelić

---

svu snagu iz naroda, kaošto mi kod seljačke stranke, mi mirno očekujemo izbore. Ja primjerice mirno očekujem, kakvigod bili izbori, svoj izbor, jer znam, da i nova vlada mene može poslati u sudbeni stol; dakle ja nemam nikakvoga interesa, da budem za raspust ili za nove izbore. Ja sam to samo iznio, da upozorim sabor i većinu, da može biti mogućnost, da će nastati i doći do promjene vlade, i da će nastati u realnosti hrvatski kurs, da se primjerice magjarske škole u Hrvatskoj zatvore, da se sve povrede nagodbene, koje su administrativnim putem nastale, administrativnim putem i uklone. Ja mogu kao Hrvat kazati, da znači javno mnijenje zavadjati, ako se kaže, da u Hrvatskoj ne može biti hrvatskoga kursa baš u onom smislu, kako to želi državopravna opozicija. Ovaj kurs, kakav je sada, može biti neutralan, a može biti protiv Hrvatske. Hrvatski kurs ne znači, da se i jednome Srbinu i vlas skine s glave ili da se i jednome koalicionašu isto na žao učini, nego znači, da Hrvat u cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji dahne slobodnim životom« (Isto, 1025).

Taj »hrvatski kurs« zagovarati će prvaci Stranke prava sve do kraja. Očita je pri tom tendencija cjelokupne »državnopravne oporbe« u to vrijeme (prvi mjeseci 1917) bila: zaoštravanje odnosa s vladom da bi se tako pripremio teren za novo rješenje i rasplet. Frankovački prvaci pouzdali su se u vojne vrhove Monarhije koji su — podsticani od zemaljskog poglavara u Bosni i Hercegovini generala Stjepana baruna Sarkotića — neprekidno insistirali da se na jugu Monarhije nastupa jedinstveno, tj. da i politički vrhovi u Ugarskoj (svemoćni Tisza!) podupru protujugoslavenske elemente protiv Koalicije kojoj nikako nisu htjeli pokloniti povjerenje. Međutim, vodeći mađarski političari (Tisza i drugi) nisu to iz svojih razloga htjeli i tako se Koalicija držala na površini kao *radna* većina u Saboru, puštajući u prvi plan pomirljivije, umjerenije i mađaronski obojene ljude i ističući u isto vrijeme vjernost Nagodbi i njenom režimu u Monarhiji. Takvu političku liniju u ratu zagovaralo je, prirodno, prvenstveno srpsko krilo Koalicije (Srpska samostalna stranka); svjesno da su Srbi ugroženiji i prvi na udaru, ako dođe do promjena (komesarijat).

¹⁶² Isto, 1062—1063.

¹⁶³ Isto, 1076.

¹⁶⁴ *Dom*, 21. III 1917.

¹⁶⁵ *Dom*, 9. V 1917.

¹⁶⁶ Stenografski zapisnici, V, 3 i d.

u ime Starčevićeve stranke prava izjavio¹⁶⁷ da stranka drži za bitni i neotklonjivi uvjet *preuređenje* Habsburške Monarhije na podlozi potpune ravnopravnosti svih njenih naroda uz posvemašnje isključenje hegemonije i gospodstva jednog naroda nad drugim. Taj zahtjev za potpunom ravnopravnošću svih naroda u Monarhiji — govorio je dalje — dobio je pojačano svoje znamenovanje onim časom kad se demokratski duh iz velike i prosvijećene Rusije počeo neodoljivom snagom širiti ostalim zemljama Evrope. Zato njegova stranka radosno pozdravlja jedinstvenu izjavu, danu 30. svibnja u Carevinskom vijeću u Beču, kojom zastupnici »Jugoslavenskog kluba« zahtijevaju na temelju modernog narodnog načela i historijskog hrvatskog državnog prava državnopravno i upravno sjedinjenje svih onih zemalja Monarhije u kojima žive Hrvati, Slovenci i Srbi u jedno samostalno, od svakoga gospodstva tuđih naroda slobodno i na demokratskoj osnovici osnovano državno tijelo. Stranka naglašuje da je taj zahtjev osnova svega njenog života i djelovanja od njena postanka do danas. Stoga poziva hrvatski narod da je u tom odlučnom času pomogne u njenom nastojanju, smatrajući to ne samo svojim stranačkim nego općenarodnim poslom. Stranka se napose obraća Saboru, pozivajući sve njegove stranke da se — napustivši svaku sitničavost i malodušnost — nađu zajedno u radu za velike ideale narodne slobode i ujedinjenja. Stranka poziva — stojeći na stanovištu narodnog jedinstva Hrvata, Slovenaca i Srba — naročito Srbe, državljane Kraljevine Hrvatske, da se po primjeru zastupnika »Jugoslavenskog kluba« priključe njenom stanovištu i da s Hrvatima i Slovencima porade na sjedinjenju svega slavenskog juga Monarhije u posebno državno tijelo na temelju narodnog načela i historijskog državnog prava Kraljevine Hrvatske.

Radić je u nastavku sjednice¹⁶⁸ stao čitati svoje interpelacije, od kojih je druga bila zanimljiva. U njoj pita: 1) zašto je ban mimošao jednodušnu volju cjelokupnog hrvatskog naroda, a napose jasno izraženu volju Sabora da se ukloni današnja činovnička vlada za kojom ne stoji ni živa duša u banskoj Hrvatskoj i da se mjesto nje imenuje vlada ponajboljih narodnih ljudi ili bar vlada iz redova sadašnje saborske većine; 2) hoće li ban bar sada, kad je ruskom revolucijom zauvijek onemogućeno vladanje bez naroda i protiv naroda, i to još u ovom saborskom zasjedanju, predložiti vladaru vladu od najuglednijih Hrvata u koje hrvatski narod ima najviše povjerenja i koje bi predložio sporazumno sa cijelim Saborom ili vladu iz redova saborske većine. No, ubrzo zatim (12. VI) došao je ban u Sabor i izjavio¹⁶⁹ da je podnio ostavku zajedno s odjelnim predstojnicima i zamolio da zastupnici donesu zaključak da se rasprave odgađaju do rješenja tih ostavki, što je Sabor spremno prihvatio.

¹⁶⁷ Liječnik A. Pavelić naslijedio je u vodstvu stranke preminulog dra Mišu Starčevića koji je umro 10. III 1917. Pavelićeva izjava: isto, 16—17. Usp. *Dragovan Šepić*, Oktobarska revolucija i jugoslavensko pitanje u Austro-Ugarskoj 1917/18, *Historijski zbornik*, XI—XII, 1958—1959, 7—47.

¹⁶⁸ Isto, 17 i d.

¹⁶⁹ Isto, 83—84.

4. Nova vlada u Hrvatskoj

Karlo je 29. lipnja imenovao zastupnika Koalicije za kotar Vuka Antuna pl. Mihaloviča za nasljednika Skerleczu, a za nove odjelne predstojnike dra Vinka Kriškovića (unutrašnji poslovi), Milana Rojca (prosvjeta i bogoštovlje), dra Aleksandra Badaja (pravosuđe) i Aurela Rauera (narodno gospodarstvo). Mihalovich je na sjednici 12. srpnja¹⁷⁰ održao svoj programatski govor i istakao da je vlada izašla iz redova saborske većine; da članovi njegove vlade kao pripadnici većine, odnosno Hrvatsko-srpske koalicije, žele biti izvršioци stanovišta i mišljenja saborske većine; da je vlada došla na upravu zemlje po principu parlamentarne odgovornosti i da želi biti hrvatska i demokratska. Biti hrvatska znači prije svega — govorio je Mihalovich — čuvati interese naše domovine Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, a biti demokratska znači, na temelju jednakopravnosti, na novi život buditi sve sile našeg naroda u velikom cilju osiguranja opstanka i napretka cjelokupnog hrvatskog naroda bez razlike imena. »Obuhvatimo li širokim pogledom vrijeme, koje preživljavamo — rekao je dalje — vidit ćemo, da je danas već opće priznata istina, da je rat u cijelom svijetu donio jednu političku dominantu, koja momentano nadkriljuje prešnošću potrebe i neodgodivošću sva druga pitanja, a to je demokracija. Demokratizacija života, njegovih uslova i njegovih oblika na svima linijama.«¹⁷¹ Pojedini dijelovi Mihalovičeva programskog govora nailazili su na opće odobravanje cijele kuće, a i sam je Radić nekoliko puta upadao u govor s pohvalama: »izvršno«. No, Mihalovich je rekao i to da vlada — stojeći na stanovištu zakona, naročito zak. čl. I od 1868. god. — želi da demokratski princip dođe do izražaja i u odnosu s Ugarskom, te da se štite posebnost hrvatskog naroda, njegove političke individualnosti i teritorij, pa će vlada u tom pogledu nastojati svim silama da se vrši zakon, poštuju prava Kraljevine Hrvatske, a ukoliko bi bila povrijeđena da se to i ispravi. Međutim, pri tome ne može ostati, jer je vrijeme donijelo toliko novih pogleda, toliko zahtjeva i potreba za preuređenjem da se tome obostrani faktori ne mogu oglušiti.

Radić je u nastavku sjednice¹⁷² čitao svoje interpelacije i u jednoj upitao vladu hoće li podnijeti prijedlog o pomilovanju *svih* političkih kažnjenika, osuđenika i istražnika u banskoj Hrvatskoj, i to u smislu potpune i općenite amnestije s ukinućem svih posljedica kazni i — hoće li, s obzirom na osebujne hrvatske političke prilike, u taj prijedlog uvrstiti poimence atentatore Luku Jukića i Stjepana Dojčića.

Sutradan su predstavnici pojedinih stranaka i grupa u Saboru čitali izjave o programatskom govoru novog bana.¹⁷³ U ime Koalicije dr Bogoslav Mažuranić pozdravio je, dakako, tu izjavu; njemu se u ime kluba unionista izvan stranaka priključio dr Teodor grof Pejacevich; A. Pavelić je u ime starčevićanaca najavio vladi i većini, iz koje je ona proizašla, naj-

¹⁷⁰ Isto, 89—93.

¹⁷¹ Isto, 89.

¹⁷² Isto, 93 i d.

¹⁷³ Isto, 115 i d.

odlučniju borbu i u Saboru i izvan Sabora, stojeći pri tom uz svoj program, Bečku deklaraciju »Jugoslavenskog kluba« i saborsku izjavu od 5. lipnja 1917; dr Josip Pazman je u ime Stranke prava otklonio banovu izjavu i u njoj sadržanu nagodbenjačku politiku kao nesuvremenu, protuhrvatsku te po Monarhiju i dinastiju štetnu i pogibeljnu i najavio da će njegova stranka složno raditi sa svim strankama u Hrvatskoj-Slavoniji, kao i onima u Austriji i Bosni, koje idu za tim da se sve hrvatske zemlje i svi dijelovi hrvatskog naroda ujedine na temelju historijskoga državnoga prava u jedinstvenu hrvatsku državu od Triglava do Drine pod žezlom zakonite hrvatske kraljevske, dvaput zakonito izabrane habsburške dinastije. Stjepan Radić nije se htio, u ime HPSS-e, složiti ni s Mažuranićem ni Pavelićem. Ustvrdio je da je Koalicija u krizi izazvanoj padom grofa Tisze koncentrirala sve svoje sile da ne dođe kao nasljednik Skerlecza bivši ban Pavao barun Rauch, što je, po Radiću, bilo suvišno jer Raucha ni drugi nisu htjeli. Uznastojala je dalje da ostane Skerlecza, a onda je dio svojih sila usmjerila i na to da postane ban Miroslav grof Kulmer ili bivši ban Aleksandar pl. Rakodczay, no na sve to Mihalovich je postao ban. Naveo je da su oni, u pregovorima, postavili stanovite preduvjete prije nego preuzmu vladu, i to: da se prije svega ukinu sve naredbe o centrali iz Hrvatske, otpuste svi mađarski činovnici, zatvore odmah sve mađarske škole osim onih u kojima ima Mađara, itd. Kritizirajući bana, rekao je i ovo: »Bila je i dužnost hrvatskoga bana reći, da će provodati hrvatski kurs, kad mi svi znamo, da je sva naša muka išla za tim i kad jedni kažu, mi hoćemo hrvatski kurs, a drugima se podmeće, vi hoćete srpski, pa nema sumnje da je trebalo reći i spomenuti, čim dođe nova vlada, hrvatski kurs. Ja sam rekao Esterhazy-u, da hrvatski kurs znači emancipaciju Hrvata od Magjara, ujedinjenje hrvatskih zemalja i provedenje seljačke demokracije.«¹⁷⁴

Poslije Radića dobio je riječ dr Srđan Budisavljević (HSK)¹⁷⁵ i izjavio — mala senzacija u Saboru! — u ime svog zastupničkog druga Valerijana Pribičevića i u svoje ime da ne mogu i neće podupirati Mihalovichevu vladu budući da ona stoji na stanovištu Nagodbe i državne zajednice Hrvatske s Ugarskom, a sada je jedinstven i odlučan zahtjev čitavoga slavenskog juga Monarhije da se na temelju narodnog načela, historijskog prava i prava samoodređenja naroda sve zemlje u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi ujedine u jedno potpuno samostalno, slobodno i nezavisno

¹⁷⁴ Isto, 123. Radić je sam »hrvatski kurs« definirao ovako: »Nadalje hrvatski kurs može značiti to: potpunu emancipaciju Hrvatske od Ugarske, posvemašnje odstranjenje svega onoga, što ide za magjarizacijom kraljevine Hrvatske, bezodvlačno odstranjenje svih naredaba o centralama i bezodvlačno odstranjenje svih magjarskih činovnika iz Hrvatske; treće, bezodvlačno zatvorenje svih magjarskih škola, koje su osnovala željeznice... I onda ujedinjenje svih hrvatskih zemalja« (Isto, 476).

O Radićevu putu u Budimpeštu na razgovor s ugarskim ministrom predsjednikom Esterházyjem usp. Isto, 471 i d.; 483 i d., 544 i d., 655 i d. Tamo je Radić nastupio zajedno s drom A. Horvatom i zastupnikom Zagorcem (pravašem izvan stranaka). Pregovarali su i s bivšim banom P. Rauchom i navodno je već bila sastavljena lista nove vlade, u kojoj bi St. Radić dobio odjel za socijalnu skrb koji bi trebalo tek osnovati (Isto, 231). O tome također: *Ante Pavelić, Doživljaji*, I, Madrid 1968, 472 —473. U danima krize govorkalo se da bi Antun Radić imao postati novi odjelni predstojnik za bogoštovlje i nastavu.

¹⁷⁵ Isto, 129.

državno tijelo, što se ne može ostvariti u okviru Nagodbe i državne zajednice s Ugarskom.¹⁷⁶

U toku sjednice, održane 18. VII,¹⁷⁷ čitane su Radićeve interpelacije od kojih je najznačajnija bila ona u kojoj Radić pita novog bana: 1) uviđa li da su Hrvati u ratu svojom vjernošću i hrabrošću, po svom zemljopisnom i narodnom i kulturnom znamenovanju kao tisućljetni državni narod ne samo ostali državna i narodna matica svih Južnih Slavena u Monarhiji nego su logičnim razvojem rata postali upravo žarište međunarodne politike Monarhije?; 2) priznaje li da je tu historijsku i današnju međunarodnu važnost hrvatstva najbolje shvatio »Jugoslavenski klub«, te je u svojoj izjavi od 30. svibnja najpotpunije i najsretnije formulirao sveopći zahtjev hrvatskog naroda da se ujedini u jedinstvenu hrvatsku državu?; 3) drži li ban da ima kao najpozvaniji predstavnik Hrvatsva i dužnost i pravo da se obrati vladaru s predstavkom da vladar primi i sasluša predstavnike svih hrvatskih političkih stranaka o apsolutnoj potrebi ujedinjenja svih Slovenaca, Hrvata i Srba Monarhije, u njenim granicama, u jednu samostalnu državnu tvorbu, *Kraljevinu Hrvatsku*, kao najčišću narodnu i demokratsku tvorevinu našeg doba, kao neosporivi dokaz odlučne i ozbiljne volje naše Monarhije da budući svjetski mir sklopi na općepriznatom međunarodnom temelju, na pravu samoodređenja i slobodnog demokratskog unutrašnjeg uređenja svih evropskih naroda bez razlike.¹⁷⁸

Obrazlažući svoju interpelaciju, Radić je rekao i ovo: »Ako se rat svrši bez većih, a možda i bez ikakvih teritorijalnih promjena, zemlje, koje nastavaju Slovenci, Srbi i Hrvati, bit će kraljevina Hrvatska. Ako se rat svrši sa potpunom promjenom državnih granica, što je nemoguće, onda može doći do Jugoslavije, ali Jugoslavije, gdje bi imali biti svi Jugoslaveni, Bugari, Srbi i Hrvati. Gdje će biti Srbija, to mi pravo ne znamo, ali da će biti jača i veća, nego što je bila, to je stalno. Ali ne će biti uz slobodnu Bugarsku i slobodnu Srbiju ovdje kod nas ričet, koji bi se zvao Jugoslavija. To bi bila besmislica i nepravda sa hrvatskoga gledišta, to bi bila nemogućnost, bilo bi izdajstvo. Ako bi nas drugi htjeli izdati, mi se sami ne smijemo izdati. Ovdje može biti samo država hrvatska, dok postoji monarhija, a mi ćemo ju skrajnim silama čuvati.«¹⁷⁹

U indemnitetnoj raspravi uzeo je riječ 1. kolovoza¹⁸⁰ disident koalicije S. Budisavljević — govoreći protiv indemniteta — i izjavio da *Srbi u Hrvatskoj* ne mogu preći na dnevni red preko ozbiljnih riječi iz izjave Starčevićeve stranke prava od 5. lipnja. Oni moraju taj apel da zabace ili prihvate, no prije nego što učine jedno ili drugo, njihova je dužnost da ispituju dosadašnje uspjehe nagodbene politike, kao i izgled te politike za budućnost. Oborio se na dualizam i rekao da Srbi s radošću pozdravljaju tu historijsku izjavu Starčevićeve stranke prava, jer je omogućila

¹⁷⁶ Dva disidenta Koalicije našla su »sklonište« u saborskom klubu starčevićanaca.

¹⁷⁷ Stenografski zapisnici, V, 165 i d.

¹⁷⁸ Isto, 173. Radić je potkraj 1917. napisao: »Na ovo mi kao Hrvati možemo reći samo to, da je samostalna *hrvatsko-slovenska* država isto tako naš jedini narodni cilj, kao što je eto Česima jedini cilj samostalna država češko-slovačka« (*Dom*, 7. XI 1917).

¹⁷⁹ Stenografski zapisnici, V, 174.

¹⁸⁰ Isto, 365 i d.

Srbima da stupe na protunagodbenu stanovište i u borbu protiv Nagodbe. Valerijan Pribičević i on došli su tako do zaključka da treba napustiti nagodbenu politiku, odazvati se apelu Starčevićeve stranke prava i pridružiti se zahtjevima deklaracije »Jugoslavenskog kluba« od 30. svibnja.¹⁸¹ Svoj govor Budisavljević je završio poklikom: »Živila slobodna Hrvatska, živila ujedinjena Jugoslavija!«

U raspravi je sudjelovao 4. VIII¹⁸² i predsjednik HPSS-e održavši dug i vrlo zanimljiv govor. Istakao je odmah u početku da je ovaj Sabor jedini parlament na našem narodnom i državnom području koji vijeća pod svojim biranim predsjednikom, po svom poslovniku, što ga je sam uredio, i koji danas vijeća pod svojom parlamentarnom vladom. Uz to je jedini parlament, jedini sabor koji je s narodnosnog gledišta — a to je odlučno u Evropi i u svijetu — potpuno jedinstven, a s gledišta demokracije najdemokratičniji ne samo u Monarhiji nego valjda u čitavoj Evropi, uzimajući pri tom u obzir samo rad ovog Sabora i članove koji sudjeluju u radu. Rekao je da je ovaj strahoviti rat učinio iz jedne države mjesto katastrofu »izvor preporoda sviju naroda«, a to je Rusija; pozabavio se opširnije s Antantom i rekao da ona, s političkog gledišta, zastupa »velike principe, koje su i naš bivši kralj i ministar izvanjskih posala priznali. Ententa — kazao je — zastupa trajan mir sa postepenim ograničavanjem naoružavanja i trajan mir sa samoopredjeljenjem naroda. Mi svi vrlo dobro pamtimo da to nije bio program niti ministarstva Stürgkhova niti Tiszina, a znamo da se u službenoj Njemačkoj ne govori tako ni danas«; pohvalio je ponovo rusku revoluciju: »Ruska revolucija predstavlja apsolutni i neumanjivi plus za sveukupno čovječanstvo, osobito plus za našu monarhiju, a prema tome i plus za nas. Mi to vidimo na svakom koraku. Sve izjave našeg mladog umnog vladara i ministra spoljnih poslova Czernina nose to obilježje. Oni bi bili prema carističkoj Rusiji dobri susjedi, ali oni će biti a naša monarhija mora biti, još mnogo više nego što smo bili prema carističkoj Rusiji, zato, jer je Rusija riješila osobito slavenski problem unutrašnje politike.«¹⁸³

»Kad to znamo, onda ćemo vidjeti — tvrdio je Radić — da je ententa do nedavna griješila, dok je jugoslavenski problem kao srpski smatrala, i dok se pisalo i govorilo, da će to biti velika Srbija, i da tu nema ništa drugo nego Dušanovo carstvo. Pad ruskoga carizma donio je novo svjetlo. Dvoje je samo moguće, ili da ostane situacija u srednjoj Evropi prema granicama, kako je danas, i onda će u monarhiji biti kraljevina Hrvatska slobodna i sjedinjena, a izvan monarhije ujedinjena obnovljena Srbija i jaka Bugarska. A dođe li do radikalnoga rješenja, onda se ne će riješavati

¹⁸¹ Odgovarajući Radiću dr Dušan Popović, jedan od najboljih govornika Koalicije u Saboru, 10. VIII 1917. rekao je i ovo: »Ni jedan ni drugi od Srba članova jugoslavenskog kluba nije bio u Beču za konstituiranje kluba. Jugoslavenska deklaracija prihvaćena je od Slovenaca i Hrvata prije nego što je dr. Baljak još i stigao u Beč, a dr. Vukotić bio je u vojsci interniran, pa su ga tek oni morali spašavati. Hrvati i Slovenci sami su sebe nazvali jugoslavenskim klubom. Gosp. zast. Radić tvrdi protivno« (Isto, V, 670).

¹⁸² Isto, 450 i d.

¹⁸³ Isto, 455—456.

niti sa Koburgom niti sa Karagjorgjevićem, nego će se riješavati sa Slovincima, Hrvatima, Srbima i Bugarima. Riješavat će se pitanje sa Srbima i Bugarima koji su historijski narod na tom teritoriju, riješavat će se, kako je rečeno u izjavama svih državnika Evrope i Amerike, tako, da Balkan prestane biti vječno ognjište za nemire, već da bude ne samo produžak Azije nego najsređeniji dio Evrope.«¹⁸⁴

Svoj govor završio je — izazvavši buran pljesak frankovaca i Seljačke stranke — ovako: »Mi danas imademo takvu kvalifikaciju — ako se ne uzmu u obzir naše malice, a drugi imadu takvih malica i više — imamo takvu kvalifikaciju, da možemo doći pred svaki forum u monarhiji a i izvan monarhije kao historijski, kulturni i prosvjećen narod, koji nesamo da znade što hoće, nego i kako hoće. Zato ne samo radi toga, nego i radi pravice, mi ćemo raditi pa ćemo i dočekati ujedinjenu Hrvatsku u okviru monarhije. Završujem i kličem živila Hrvatska!«¹⁸⁵

Na narednoj sjednici, 7. VIII,¹⁸⁶ na samom početku ban Mihalovich je »najenergičnije« protestirao protiv Radićeva govora, osobito protiv onog dijela kojim Radić hoće da ruši integritet zemalja krune sv. Stjepana, pa je polemizirao s njim, ne prezajući ni od uvreda.¹⁸⁷

Bilježnik Sabora pročitao je na sjednici 13. VIII¹⁸⁸ »prešni predlog« St. Radića i drugova o izboru stalnog ustavno-političkog odbora koji će izrađivati i Saboru podnositi najvažnije ustavno-političke reforme u hrvatskom demokratskom duhu. Taj bi odbor imao izraditi do 15. rujna zakonsku osnovu o sveopćem, jednakom, izravnom i tajnom pravu glasa i drugu kojom se ukidaju sadašnji izborni kotari i stvara posve novi temelj za izbor narodnog predstavništva Kraljevine Hrvatske; odbor bi imao 12 članova, s tim da u njemu sudjeluju sve saborske stranke po izaslanicima, a uz to pet ustavno-političkih stručnjaka, dva predstavnika hrvatskog organiziranog radništva i dvije predstavnice hrvatskog ženskog pokreta.

Na taj »prešni predlog« okrnjenog sastava nedakašnje »državnopravne oporbe« (bez starčevićanaca), poznatog kasnije pod imenom »Hrvatskog demokratskog bloka«, bio je podnesen protuprijedlog starčevićanca I. Peršića i drugova¹⁸⁹ koji traži da se izabere odbor od 11 saborskih zastupnika sa zadatkom da najkasnije do 3. rujna izradi i Saboru podnese zakonsku osnovu o sveopćem, jednakom, izravnom i tajnom pravu glasa, s pravom glasa žena te zastupstvom manjine i drugu osnovu kojom se uređuju dosadašnji izborni kotari i stvaraju posve novi temelji za izbor narodnog predstavništva. Taj su protuprijedlog potpisali zastupnici Starčevićeve stranke prava i dva disidenta Koalicije (Budisavljević i V. Pribičević). Time se jasno očitovalo odvajanje *jednog* pravaškog krila »državnopravne

¹⁸⁴ Isto, 458—459.

¹⁸⁵ Isto, 478.

¹⁸⁶ Isto, 481—482.

¹⁸⁷ Zanimljivo je da se sutradan — poslije dugog izbivanja — pojavio u Saboru prvak Koalicije Sv. Pribičević koji se dotada nalazio u Budimpešti.

¹⁸⁸ Stenografski zapisnici, V, 721.

¹⁸⁹ Isto, 721.

oporbe« koje se moglo u Saboru primjećivati već od druge polovice srpnja nadalje.¹⁹⁰

Predstavnik Koalicije dr Dušan Popović je zatim predložio¹⁹¹ da odbiju i jedan i drugi prijedlog i da pređu na dnevni red što je većina i prihvatila, s tim da su oba prijedloga — što je značilo »stavljanje na led« — bila upućena odboru za unutrašnje poslove na daljnje razmatranje, a nato je predsjedavajući zaključio sjednicu i novu zakazao za 18. IX prije podne. Radićev *Dom* donio je u broju od 16. VIII informaciju o odgađanju saborskih sjednica i izvijestio da su zastupnici HPSS-e i Stranke prava zajedno sa zastupnikom Stj. Zagorcem (»Hrvatski demokratski blok«) imali poslije odgode saborskih sjednica dogovor. Na njemu su raspravljali o svemu što se u Saboru događalo i o tome što treba raditi kad Sabor nastavi sa »saborisanjem«. Tom se prilikom pokazalo — piše *Dom* — da se svi zastupnici posve dobro slažu te je u tom smislu izdano i javno saopćenje, tiskano u *Hrvatskoj* — glasilu Stranke prava.

Glavni odbor HPSS-e održao je u Zagrebu 17. IX — uoči najavljenog sastanka Sabora — sjednicu¹⁹² na kojoj je govorio prvi predsjednik Radić i spomenuo tri temelja stranke: seljačko pravo (dom), hrvatsku državu i slavensko bratimstvo (koje se ima pokazati u učenju slavenskih jezika i širenju slavenske prosvjete). Raspravljalo se o novoj zakonskoj osnovi o sveopćem izbornom pravu, političkoj situaciji i drugome. Pri pretresanju situacije, St. Radić napao je Koaliciju i starčevićance. Današnja saborska većina misli — govorio je — da je za nju i za hrvatski narod najbolje ako se čeka dok se rat ne svrši, a dotle ne dolaziti u nikakav sukob s Mađarima nego, naprotiv, izjavljivati da se Hrvati, sa svim Jugoslavenima Monarhije, žele ujediniti pod ugarskom krunom sv. Stjepana. Starčevićanci su glavni pomagači Koalicije i sukrivci — po Radiću — njene današnje mađaronske, protuhrvatske i protuslavenske politike.¹⁹³ Ispričao je odbornicima kako je došlo do suradnje sa Strankom prava i kako se u tom zajedničkom radu zastupnici jedne i druge stranke sve više zbližuju ne samo na hrvatskom, narodnom i državnom temelju, nego i na temelju seljačkom i slavenskom.

Sabor se ponovo sastao tek 25. IX,¹⁹⁴ i to stoga što je predsjedništvo Sabora — odazivajući se »previšnjem pozivu« — u međuvremenu (17. rujna) predalo u Reichenauu vladaru saborsku adresu. Razvila se diskusija i Radić je kritizirao držanje Koalicije i govore predsjednika Medakovića i Karla

¹⁹⁰ Usp. Isto, 172, 205, 209, 214, 230—231, 233, 237, 238, 248, 249, 251, 261, 263, 273, 284, 285, 435, 473, 543 i drugdje. Starčevićancima je ljevica znala dobacivati i karakteristiku: »službena opozicija«. Sve to je, očigledno, zaboravio nekadašnji starčevićanac D. Hrvoj kad piše retrospektivno ovako: »Obje starčevićanske frakcije, i t. zv. 'frankovci' i t. zv. 'milinovci' predstavljahu u ono doba mišljenje i osjećanje sveukupnog hrvatstva. Stipa Radić bio je u ono doba tek neznatna olina u hrvatskom javnom životu. Na njega i na njegova tri mandata u hrvatskom saboru nije se nitko ozbiljan ni osvrtao; osim toga, on je za cijelo vrijeme rata, sve do proljeća g. 1918. bio ljut 'ćesarevac' i u najintimnijoj suradnji s t. zv. 'frankovcima', pak se logično mora uzeti, da je u ono doba i on bio za istu narodnu i državnu koncepciju, koju je imalo i starčevićanstvo« (*Dragutin Hrvoj*, Konac velikih obsjena, *Hrvatski narod*, 5. I 1940).

¹⁹¹ Isto, 733.

¹⁹² *Dom*, 18. IX 1917.

¹⁹³ Time je samo potvrđivao raskol u redovima »državnopravne oporbe.«

¹⁹⁴ Stenografski zapisnici, V, 738 i d.

održane pri predaji adrese. »Kako je to strašno promašeno — rekao je Radić — vidi se po tome, što je kralj nadovezujući na ovo odgovorio posve u tome duhu veleći, da uz očuvanje ove zajednice, tj. u okviru zajednice sa Ugarskom, hrvatski narod može računati na kraljevsku blagonaklonost.«¹⁹⁵ »[...] mi vjerujemo svi — nastavio je Radić — i pojedinci i kao stranka i kao narod, da se u ovoj monarkiji mogu naši opravdani narodni zahtjevi ispuniti. Skrajnje je vrijeme, da se ta vjera u nama ne uzdrma, jer nijedan narod ne smije biti sam proti sebi, a ako se ovako radi, onda bi se ta vjera mogla uzdrmati. Danas smo mi još svi jednodušni, može antantina štampa pisati što hoće, može pojedine govore i izjave navlačiti sebi u prilog, naročito radi držanja Italije prema našim narodnim zahtjevima, kao i radi srpske vanjske politike, mi smo svi te misli stalno i nepromjenljivo, da se naš narodni problem, ujedinjenje Hrvata, Srba i Slovenaca, ne dirajući u Srbiju i Crnu Goru, može provesti u monarkiji, ali ako se bude ovako dalje s nama radilo, ja ću biti prvi, koji se ne ću bojati vješala i koji će vikati: dolje Habsburg!«¹⁹⁶

Predsjedavajući je Radića smjesta opomenuo, pozivajući ga na red zbog zloupotrebe slobode govora, a zatim se osvrnuo na primjedbe diskutantata.¹⁹⁷ Protestu predsjedavajućeg pridružio se i ban Mihalovich,¹⁹⁸ a nato je većina prihvatila izvještaj o predaji adrese. Na svršetku sjednice predsjedavajući je predložio da se Radića zbog njegova govora isključi sa 30 saborskih sjednica,¹⁹⁹ što je sutradan većina spremno prihvatila,²⁰⁰ a to je njega izvanredno uzrujalo, upravo rasbjesnulo. U toku sjednice dobacivao je pojedincima žestoke uvrede (poput »budale, politička nezrela djeca«, »vi ste jadnik«, »vi ste predsjednik, vi niste žandar, hoćete li, da vas ovdje zadavimo«, »magjarsko nagodbeno prase«, »vi ste gnjida«, »krvnici«), a nije se smirio ni kad je saborski bilježnik pročitao »prešni predlog« njegov i drugova (zastupnika HPSS i HSP) o sveopćem izbornom pravu prema zahtjevima hrvatskoga organiziranog seljaštva, usvojenim na »vijeću izaslanika hrvatskoga organizovanoga seljaštva obdržavanom u glavnom gradu Zagrebu dne 17. rujna o. g.«.²⁰¹ Za prešnost su složno glasali samo zastupnici HPSS i Stranke prava (manjina), pa je time bila odbijena, a Radić je zatim vrlo agresivno obasuo predsjedavajućeg uvredama (»bandit«, »nitkov«, »žandar«, »prosti zločinac«), izazvavši prekid sjednice.²⁰² Stoga je predsjedništvo donijelo prijedlog da Radića isključi sa daljnjih 30 sjednica i taj je prijedlog većina sutradan, 27. IX, izglasala.²⁰³

Čitava ta priča o Radićevim istupanjima u Saboru imala je, međutim, pozadinu nepoznatu široj javnosti. Naime, austro-ugarski poslanik u Švi-

¹⁹⁵ Isto, 744.

¹⁹⁶ Isto, 745.

¹⁹⁷ Isto, 745—746.

¹⁹⁸ Isto, 746.

¹⁹⁹ Isto, 764.

²⁰⁰ Isto, 768.

²⁰¹ Isto, 786.

²⁰² Isto, 793.

²⁰³ Isto, 806.

carskoj A. Musulin informirao je, pismom od 25. VIII 1917,²⁰⁴ svog šefa u Beču, ministra vanjskih poslova grofa Czernina, da se u jednom dijelu švicarske štampe vodi propaganda za jugoslavensku državu pod dinastijom Karađorđevića (R. A. Reiss i dr Viktor Kuhne). Kuhne se u svom prilogu odštampanom u listu *Tribune de Genève* poziva na govor St. Radića u Saboru (od 4. VIII), u kojem se je, navodno, izjasnio za ujedinjenje Hrvata i Slovenaca sa Srbijom. Budući da spomenuti Radić — koliko je to Musulinu poznato — nije nikada, usprkos svom opozicionalnom stavu, djelovao i govorio u protudinastičkom duhu, bilo bi, možda, korisno da se Radića upozori na to očigledno namjerno pogrešno tumačenje njegova govora. Eventualno bi ga se moglo i podstaknuti da se publicistički suprotstavi iskrivljenoj reprodukciji svoga izlaganja.

Ministarstvo vanjskih poslova je o tome obavijestilo ugarskog ministra predsjednika, a državni je sekretar u predsjedništvu vlade u Budimpešti, pismom od 5. IX 1917,²⁰⁵ odgovorio Beču da je tu infomaciju prosljedio banu Hrvatske i Slavonije.

Ban Mihalovich odgovorio je ugarskom ministru predsjedniku (3. X 1917)²⁰⁶ na pismo od 10. IX i upozorio da se — zbog nepoznavanja političkih prilika — pridaje prevelika važnost izjavama St. Radića, i to i u inozemstvu i kod kuće. Radićevi govori, kao i njegovi novinski članci, obiluju međusobno protuslovnim shvaćanjima, političkim stavovima i narodnim željama toliko da ih je nemoguće dovesti na stabilnu političku liniju i da im se mora, već zbog tih protuslovlja, zaniijekati pravo da ih se uzme ozbiljno i da im se pripíše bilo kakvo značenje, ukoliko nisu upravo prikladni da stvaraju neugodnosti odgovornim faktorima Monarhije i štete interesima zemlje kojima Radić, po vlastitom priznanju, želi služiti. Ban Mihalovich, dalje, analizira Radićev govor od 4. VIII, od kojega je *Tribune de Genève* donijela samo nekoliko rečenica i napominje da je osobno na narednoj sjednici Sabora (7. VIII) — čim je dobio stenogram govora, budući da Radić u Saboru govori izvanredno tiho i brzo da ga nitko ne razumije — protestirao protiv napadâ na integritet Ugarske i odbio ih. Radić je bio poslije — na temelju spomenute informacije — službeno pozvan da koncipira i stavi na raspolaganje izjavu prikladnu da ukloni loš utisak o odnosima u zemljama krune sv. Stjepana i Monarhije uopće, što bi ga mogle izazvati pojedine rečenice iz njegova govora. Radić, međutim, to nije učinio nego je u Saboru, 25. IX 1917, izjavio: »Ako Hrvati blagonaklonosti kralja mogu samo tako postići da dođu u mađarsko ropstvo, onda neće biti — to ja otvoreno kažem — kralju vjernih Hrvata, jer mi nećemo biti robovi nego slobodan narod koji je svog kralja slobodno izabrao, koji se danas bori za svog kralja i svoju domovinu i koji kao takav hoće ostati vjeran ali ne sužanj i sluga Mađara.« »Danas smo mi svi jednodušni — može štampa Antante pisati što hoće, može pojedine govore i izjave izlagati sebi u prilog (sic!) — samo mi svi smo prožeti mišlju da je naše narodno pitanje, ujedinjenje Hrvata, Srba i Slovenaca — ne dirajući u Srbiju i Crnu Goru — prove-

²⁰⁴ Haus-, Hof- und Staatsarchiv u Beču, Ministerium des Aussen, Politisches Archiv, Slavische Umtriebe, rot. 770.

²⁰⁵ Isto.

²⁰⁶ Isto.

divo u Monarhiji. No, bude li se i dalje tako postupalo, ja ću biti prvi koji će — ne bojeći se vješala — viknuti: Dolje Habsburg!» Nakon te sjednice poslao je Radić odjelnom predstojniku V. Kriškoviću pismo koje ban prilaže. Mihalovich misli da ne smiju pripisivati nikakvu aktualnu političku važnost takvim, međusobno tako protuslovnim izjavama jednoga neozbiljnog političara.

U priloženom pismu Kriškoviću, od 30. rujna 1917, Radić piše da mu je rasprava u Saboru od 25. IX, o izvještaju saborskog predsjedništva u povodu predaje saborske adrese Karlu, pružila trostruku priliku da pitanje o kojem su Krišković i on razgovarali prije nastavka saborskog zasjedanja detaljno obrazloži i tako bi sada svaka riječ o tome bila suvišna. Radić smatra za svoju dužnost da upozori Kriškovića na svoje izjave u osobnoj primjedbi u vezi s banovim protestom. Tu je, kao i kasnije u obrazloženju interpelacije o sudjelovanju bana pri sastavljanju odgovora predsjedništvu Sabora, rekao *sve* što je bilo potrebno, tako da stenografski zapisnik sjednice od 25. rujna u cijelosti odgovara onome što bi Radić Kriškoviću napisao.²⁰⁷

Tomo Jalžabetić je na sjednici Sabora 14. XII²⁰⁸ pročitao izjavu zastupnika HPSS-e kojom pozdravljaju osnovu zakona o sveopćem izbornom pravu što dolazi u Hrvatsku pod davnim i neprekidnim utjecajem zapadne slobode i pod neodoljivim pritiskom velike i blagoslovljene ruske revolucije, pa se nema smatrati zaslugom nijedne osobe i nijedne stranke. Osuđujući strančarstvo i natražnjaštvo saborske većine, u izjavi se izražava, na kraju, vjera u to da će to pravo, tako nesavršeno i nepotpuno, ipak biti jako i uspješno oružje i u borbi za oslobođenje seljačkog puka od domaće i tuđe gospodske krivice i sile i u radu za ujedinjenje svih Hrvata, svih Slovenaca i s njima »pomiješanih Srba« u samosvojnu državu Hrvatsku.

U toku veljače 1918. »Hrvatski državopravni demokratski blok«, u kojem su bili okupljeni zastupnici Stranke prava, HPSS-e i Stjepan Zagorac, podnosio je u Saboru zajedničke prijedloge, a u *Domu* od 28. II izašao je komentar sastanka vijeća Stranke prava, na kojem je bio odobren rad stranke i izražena želja da se nastavi saborski i uopće politički rad u što tjesnijoj vezi s HPSS. Za predsjednika stranke bio je

²⁰⁷ »Još je jednu zgodu svoga vicebanstva spominjao Krišković kao 'najneugodniji doživljaj'. Nakon Majske deklaracije vođa Hrvatske pučke seljačke stranke Stjepan Radić, dotad glasati austrijski patriot naglo se radikalizirao, kliknuvši konačno u saboru: 'Dolje Austrija!' Nekoliko dana kasnije predsjedništvo austrijske vlade telefonski je zamolilo bana neka Radića pozove na odgovornost; u Beču ne shvaćaju Radića, konačno godinama prima novčanu potporu iz povjerljivog fonda uz uvjet da se zalaže za politiku dinastije. Ban Mihalovich lično nije mario Radića pa je stvar povjerio Kriškoviću. Radić se ispričao da ga je temperament zanio i da će stvar popraviti na narednoj sjednici. Na narednim je sjednicama Radić ponovio svoje protuaustrijske i protudinastijske ispade. Austrija je bila tada na izdisaju. Da je Radić primao subvencije iz Beča još od godine Riječke rezolucije, to u Zagrebu nije bilo nikome poznato; ni 'zemaljskoj vladi', jer je konačno bilo svoje vrste akt protivan sistemu dualizma, nedopustivo miješanje i rovarjenje. Zato se subvencija isplaćivala preko Ljubljane (preko dra Šusteršiča, vođe austrijskih klerikalaca). Antipatiju prema Radiću nije Krišković tajio ni kasnije. Radićev se postupak nije slagao s njegovim ctičkim mjerilom« (*Josip Horvat*, Hrvatski panoptikum, Zagreb 1965, 70).

U austrijskim arhivima *nisam* našao trag o nekom subvencioniranju Radića iz Beča.

²⁰⁸ Stenografski zapisnici, VI, 98.

izabran dr A. Horvat. »Cielo ovo vieće — piše *Dom* — bilo je vrlo ozbiljno, prodahnuto iskrenim hrvatskim rodoljubljem i nepokolebivom vjerom u narodnu i političku budućnost hrvatskoga naroda. Između stranke prava i seljačke stranke bila je do sada samo sloga u saborskom radu. Posle ovoga vieća utrt će se put i unutrašnjemu zbliženju obiju stranaka, čim stranka prizna nepobitnu istinu, da je politička i narodna budućnost našeg naroda osigurana jedino na slavenskom kulturnom i na seljačkom demokratskom temelju.«²⁰⁹

Radić je oduševljeno pratio revolucionarna zbivanja u Rusiji i često ih komentirao u *Domu*.²¹⁰ Tako je, na primjer, javio program nove boljševičke vlade (1. Hoćemo bezodvlačni mir i zato ćemo odmah predložiti svim zaraćenim državama primirje; 2. Svekolika zemlja neka se podijeli među seljački narod; 3. Glavna vladina briga mora biti narodna prehrana i narodno blagostanje) i dodao da se još ne zna, kako je primljena nova vlada s Lenjinom na čelu. Zatim je pisao i o tome, kako velika ruska revolucija stvara na naše oči novo međunarodno pravo po kojem neće više biti gospodujućih i podložnih naroda, neće više biti na jednoj strani spahija, a na drugoj kmetova, nego će svi narodi biti posve jednaki po svojoj slobodi i po svom pravu, bez obzira na to, jesu li veliki ili mali. Objavio je u *Domu* i proglas boljševičke vlade, uz opasku da se ruska narodna i seljačka vlada sve više učvršćuje kod kuće, a i vani dobiva sve više ugleda. »Eto dakle — pisao je Radić — sad vidimo i znamo: Rusija se ne kida i ne raspada, nego se Rusija roji i obnavlja. Umjesto jedne prevelike mašine staroga sistema potrganih pera i zahrđalih kotača stvaraju se novi moderni strojevi lakih jakih pera i brzih dobro složenih i dobro namazanih kotača [...].«²¹¹ Pišući u *Domu* o ruskoj revoluciji i novom međunarodnom pravu, Radić je razvio ove misli: »Ruski je narod istom po svojoj revoluciji u ožujku 1917. postao tako slobodan, da je tom svojom slobodom jednim mahom nadkrilio sve druge narode na zemlji. Istina, ruska radnička revolucija od listopada 1917. tu je slobodu ne samo povećala, nego ju je izvrgla opasnosti, jedno zbog osvetničkih i silovitih svojih čina protiv gospodskih staležima i protiv gospodskim strankama, a drugo zbog prenaplog raspusta, ili točnije rasula ruske vojske. Ali usprkos svemu tomu Rusi danas kušaju načiniti i oživotvoriti takve stvari,

²⁰⁹ Mihalovich je 25. veljače 1918. predlagao ovo: Sabor je na temelju vladareva reskripta od 4. XII 1916. nastavio s radom 14. XII 1916. Budući da će otpravljanje tekućih poslova Sabora trajati samo kratko vrijeme, a pri sadašnjim politički burnim vremenima nije isključeno da opozicija — nakon po Saboru zaključenog odgađanja, a u slučaju da se ne postigne saglasnost stranaka o tome — zatraži, u skladu s poslovnikom, ponovni saziv Sabora, prikladno je da se to prevenira i da se pripremi reskript o odgađanju rada Sabora. Zato ban i predlaže nacrt reskripta (bez datuma) kojim se sjednice Sabora odgađaju na neodređeno vrijeme. Ugarska vlada i Karlo složili su se s tim prijedlogom; Karlo je potpisao taj reskript i naredio (Baden, 2. III 1918) da ga se dostavi banu, s tim da ga Mihalovich u danom času datira uz prethodni aviso-kratkim putem (Haus-, Hof- und Staatsarchiv u Beču, Kabinettsakten, KZ No 455—1918).

²¹⁰ Tako je, na primjer, pisao: »Mirovni su glasovi dakle opet zamuknuli ili se sve to slabije čuju, ali zato jedan veliki gorostas o miru neprestano radi i to tako odlučno, da ovaj strašni rat može isto tako naglo prestati, kako je nenadano nastao. Taj veliki miroljubivi gorostas jest nesavladivi ruski div, plemeniti i dobri narod ruski« (*Dom*, 31. X 1917).

²¹¹ *Dom*, 19. XII 1917.

o kakvim se drugdje ne usude ni sanjati, a kamo li govoriti i pisati. Ruska se zemlja nije umanjila, niti se ruski narod nije umanjio, a ruski utpliv na sve druge narode tako je porastao [...].²¹² Dalje je Radić optimistički razlagao utjecaj revolucije na Wilsona, Veliku Britaniju, Francusku i Italiju i ovako zaključio: »Ruska je revolucija dakle promienila sve temelje međunarodnoga prava, ali da podpunije kažemo, ona je istom mjesto dosadašnjega međunarodnoga neprava udarila pravi temelj iskrenomu i poštenomu međunarodnomu pravu, koje će osigurati slobodu, pravicu i sreću svakomu iole svjestnomu i slobodnomu narodu.«²¹³

5. »Nacionalna koncentracija« i raspad Monarhije

Radić je postajao neugodan i svojim saveznicima u »Bloku«: u *Domu* od 27. ožujka oborio se na pisanje glavnog organa Stranke prava *Hrvatska*. »Na sve većoj političkoj stranputici — piše on — nalaze se glavne novine stranke prava. Te novine pišu katkada tako, da čovjek, osobito Hrvat, ne može vjerovati svojim očima, da je to uistinu moguće, da iz hrvatskog srca i iz hrvatskih moždانا može hrvatska ruka vaditi ovakve napadaje i uvrede protiv hrvatskog naroda. 'Dom' je već opetovano zabilježio, da zastupnici stranke prava rade u saboru vrlo dobro, ako se zbog ovoga ili onoga razloga ne suzdrže od govora. 'Dom' je javio i to, kako su prvaci stranke razborito, iskreno i rodoljubno govorili na sastanku 21. II, sve u smislu narodnog i državnog hrvatskog prava, a na temelju programa iz 1894. god., 'Dom' je pritom samo istakao, da bi bilo dobro popuniti taj program slavenskim i seljačkim demokratskim programom. Međutim, 'Hrvatska' sve više ruši i taj narodni program, a najviše ga ruši pisanjem samo s katoličkog vjerskog, ili točnije s katoličko-stranačkog stanovišta.«

Da nekako održi ravnotežu, Radić je u narednom broju,²¹⁴ u članku »Najzreliji narod Slavenski«, bezobzirno napao Srbe, a hvalio i slavio Čehe koji su među »svima slavenskim narodima danas jedini potpuno sviesni ili potpuno politički zreli«. »Jesu li se naši graničarski Srbi poslie promienili? — pita se Radić. — Nisu, nego su svoju protuhrvatsku i magja-

²¹² *Dom*, 28. II 1918.

²¹³ »Malo pomalo još će za vrijeme ovoga rata, a pogotovo kad nastane mir — pisao je Radić — sve države poči više jedne prema radničkoj, druge prema seljačkoj vladi, te će stare gospodske stranke po celom svijetu oslabiti, a silovite i pokvarene činovničke i policajne uprave svuda će nestati. Radništvo će svuda biti bolje osigurano za svoju plaću i za svoj kruh, a seljačstvo za svoju slobodu i za svoju sreću. Hrvati će se prikloniti selj. vladi; bit će bolje kod nas gdje je sav naš seljački program i narodna budućnost u: slobodni hrv. seljački dom; duboka i široka slavenska prosvjeta« (*Dom*, 5. I 1918).

Radić je ovako prognozirao: »Za tim jednim i drugim ciljem (poput ruske revolucije — opaska B. K.), za seljačkim pravom na zemlju i za slobodnom gospodarskom upravom ide i naša hrvatska seljačka stranka i po svom programu i po svom nauku i po celom svom radu. Zato će naša seljačka stranka doskora, ako Bog da, okupiti sav seljački puk i svu našu pravednu i u istinu prosviećenu gospodu i time udariti neoborivi temelj i našem narodnomu jedinstvu i našoj državnoj samostalnosti« (*Dom*, 6. II 1918).

²¹⁴ *Dom*, 3. IV 1918.

ronsku, a zapravo magjarsku politiku počeli voditi pod imenom politike narodnog jedinstva i time su dobili za se veliki dio hrvatske gospode. To je danas hrvatsko-srpska koalicija, za koju svi eto znamo, da su svi njezini javni čini magjaronski, a privatno njezino mišljenje, koje u politici ništa ne vriedi, da je svakojako, ali nije hrvatsko ni u narodnom ni povjesno-zemljopisnom smislu.²¹⁵ Koalicija naime ni po privatnom mišljenju ne pristaje niti uz to, da su Slovenci dio naroda hrvatskoga, niti je zato, da trojedna kraljevina Hrvatska-Bosna-Dalmacija bude svoja i samostalna država Hrvatska sa svojom narodnom vladom i upravom. Nego za što je koalicija? To je jasno ona napisala u svojoj saborskoj adresi od 1917., gdje želi, da se mi Hrvati zajedno s ovim Srbima, koji su s nama i među nama, ali bez Slovenaca održimo svi skupa pod magjarskom krunom svetoga Stjepana. Ovih zadnjih nekoliko mjeseci uz ovo koalirsko-srbsko magjaronstvo vodi se još jedna politika pod jugoslavenskim imenom, koja doduše stoji iskreno na temelju narodnoga jedinstva, ali sad već više ne stoji na temelju hrvatskoga državnoga prava. Zašto je to hrvatsko državno pravo izpušteno, to javno nigdje nije rečeno, ali se privatno svuda tumači ovako: Hrvatskoga državnoga prava niti nema; oni ugovori i one prisege, što ih Hrvati smatraju svojim državnim pravom, to su zapravo njihovi lanci i verige; Srbi su mnogo slobodniji, mnogo otporniji samo zato, jer ne nose takvih lanaca i veriga, i ako su Hrvati zbilja za narodno jedinstvo, onda se moraju okaniti tih zastarjelih listina, na kojima je napisana samo njihova sramota i njihovo robstvo. Ovo je mišljenje naših srbskih graničara, koji nikad nisu imali ni domovine, otkada su svoju domovinu ostavili, a kamo li bi imali svoju državu. Budući da su Slovenci svojom domovinom držali Austriju, a prave svoje slovenske države nisu nikada ni imali, to su oni vrlo lako i upravo oduševljeno prihvatili ovo mišljenje naših graničarskih Srba, u toj plemenitoj misli, da nam više vriedi jako i nepokolebivo narodno jedinstvo i bez hrvatskoga državnoga prava, nego li slabo narodno jedinstvo i s hrvatskim državnim pravom. I zato je vidite — piše Radić — naša hrvatska Kalvarija još teža, nego što je češka. Proti češkoj samostalnoj državi dižu se tuđinci Niemci, a našu hrvatsku državu zabacuju najprije naši domaći Srbi, zbog njih se od nje odvrćaju naši najprirodniji saveznici Slovenci, a zbog jednih i drugih odriču se je već i mnogi Hrvati, u toj vjeri i nadi, da ćemo narodnim jedinstvom Slovenaca, Hrvata i Srba lakše sagraditi posve novu državu, nego što bismo narodnim jedinstvom Hrvata i Slovenaca, a možda i Srba proširili i utvrdili tisućljetnu državu hrvatsku. A ipak je češki primjer u tom tako jasan, tako rječit i tako privlačiv, te bismo i mi Hrvati poput Čeha morali stvoriti samo ovaj

²¹⁵ U članku (bez potpisa) pod naslovom: »Što je današnja magjaronsko-koalirska većina u ovo ratno doba skrivila hrv. narodu« kaže se za Sabor da je »po svojoj većini danas najtupiji i najrobskiji sabor u cijeloj monarkiji«. Za Koaliciju: »Ali baš zato, što mi Hrvati kao pravi narod seljački, slavenski i europski spadamo samo u zajednicu pravednih i slobodoljubivih naroda, upravo zato ne smijemo trpjeti, da u naše ime govore u našem saboru tuđinski službenici i jadni špekulanti, nesretnici, koji ili više nemaju prave ljubavi za svoj narod, ili je nikada nisu imali.« »Magjaronsko-koalirska većina drhće za svoje prazne glave i za svoje pune kese. Te su prazne glave danas naša sramota, a te pune kese mogu svaki čas postati naša propast. Bacimo ih zato što prije, kamo spadaju, na smetište narodnoga prezira, ili barem u kut narodnoga nepovjerenja« (*Dom*, 20. III 1918).

zaključak: Zajedno sa Slovincima želimo i hoćemo do kraja izgraditi svoju narodnu demokratsku državu Hrvatsku. U toj će hrvatskoj državi naša braća Srbi imati sva ona prava, koja i mi. Budu li se Srbi protivili ovoj hrvatskoj državi, nastojat ćemo iz svih sila, da ju oživotvorimo i bez njih, pače i protiv njih, jer smo uvjereni, da bez jedinstva sa svim Slovincima i bez cjelokupnosti povjestne hrvatsko-bosansko-dalmatinske trojednice nema hrvatskomu narodu ni obstanka, a kamo li napretka» — zaključuje Radić.²¹⁶

U istom broju *Doma* zabilježen je »neobičan politički govor« a. u. ministra vanjskih poslova Czernina, održan u Beču 2. travnja, u kojem je napao Masaryka i Čehe.²¹⁷ U njemu se cjelokupna politika Monarhije — piše Radićev *Dom* — postavlja prvi put na čisto austrijski (njemački) i čisto ugarski (mađarski) temelj. U listu je dalje zabilježen i odgovor *Hrvatske* u povodu *Domove* kritike u broju od 27. III, u kojem *Hrvatska* upozorava Radića da je on, kao urednik *Doma*, član Hrvatskoga državnopravnoga demokratskoga bloka. »No, uredništvo 'Hrvatske' ili ne zna, ili ne će da zna, da je hrvatski državnopravni demokratski blok samo i jedino kao saborska kooperacija zastupnika stranke prava i seljačke stranke, kooperacija ili saradnja, koju sav narod može vidjeti i kontrolirati. Osim toga nema ništa ni više ni manje, kako je to zast. Radić opetovano i u saboru izjavio.«²¹⁸

Poslije toga odgovora *Doma* (Radića) poslovni je odbor Stranke prava htio da raščisti to pitanje odnosa unutar bloka i na sjednicu 5. IV pozvao i predsjednika HPSS-e. Sastanku je prisustvovao i glavni urednik *Hrvatske* Martin Lovrenčević. Odmah u početku ustanovljeno je, na želju St. Radića — piše *Dom* u broju od 10. IV — »da između stranke prava i seljačke stranke nije nikada postojao i da ne postoji nikakav formalni blok, nego da postoji samo zajednički saborski rad za suzbijanje mađarskih napadaja na hrvatsku državnu i narodnu individualnost i za kritiku koalirke populistivnosti u obrani hrvatskih prava«. »*Domov* je urednik — nastavlja se dalje — ujedno požalio, što nije moglo i što ne može doći do pravoga bloka ili do unutrašnjega približenja seljačke stranke sa strankom prava s razloga, što seljačka stranka osim hrvatskog državnopravnog i narodnoga temelja stoji i na temelju slavenske uzajamnosti, o kojoj stranka prava ne će ni da čuje i na temelju seljačke demokracije, koju stranka prava tek uz put spominje.« Na sastanku su raspravili sadržaj *Domove* bilješke od 3. IV i članovi poslovnog odbora su izjavili: a) da Stranka prava stoji na svom programu iz god. 1894. i na zajedničkom ljubljanskom zaključku iz god. 1912, tj. na potpunom narodnom jedinstvu i na posvemašnjoj istovjetnosti političkih ciljeva Hrvata i Slovenaca; b) prigovori koji se upućuju izvanbanovinskim Hrvatima odnose se na njih kao osobe; c) članci pojedinih katoličkih svećenika o katolicizmu i o Hrvatstvu u prvom su redu njihovo osobno mišljenje, a nikako se ne mogu

²¹⁶ Radić je donio češku »Tri-kraljevsku deklaraciju«: *Dom*, 6. II 1918.

²¹⁷ Czernin je tom prilikom rekao da »jadni Masaryk« nije jedini te vrste. Ima i Masaryka unutar Monarhije.

²¹⁸ Zanimljiv je podatak da se Koalicija u to vrijeme nosila mišlju da njeni prvaci (Sv. Pribičević, E. Lukinić i D. Dimović) oputuju u Švicarsku da bi, navodno, poduzeli »nacionalni demarš« kod srpske vlade i Jugoslavenskog odbora (Politisches Archiv, rot. 963, Krieg 25/27, 28, pismo Danila Dimovića od 9. IV 1918).

i ne smiju tumačiti tako da katolicizam isključuje iz Hrvatsva »našu pravoslavnu i muslimansku braću«; d) o jedinstvu Hrvata i Slovenaca, kao i njihovom odnosu prema Srbima, ne može suditi nijedan stranac, zato je *Hrvatska* pogriješila kad je, ma samo djelomice, usvojila takvo mišljenje, odnosno spomenula ga kao primjer ili dokaz. — »Poslije svega toga — stoji dalje u *Domu* — izjavio je urednik 'Doma' da seljačka stranka naravski ostaje kao i prije na stanovištu potpunoga narodnoga jedinstva ne samo sa Slovencima, nego i sa Srbima, ali da to narodno jedinstvo, prvo, mora biti u najtjesnijoj organskoj vezi s velikom slavenskom zajednicom, a drugo, da politika na temelju toga narodnoga jedinstva imade služiti ponajprije hrvatskoj zavjetnoj misli, a ta zavjetna misao jest oslobođenje banske Hrvatske od prevlasti magjarske i ujedinjenje svega hrvatskoga naroda u državu Hrvatsku. Prema tomu, završio je 'Domov' urednik svoju izjavu, seljačka stranka i njezino glasilo 'Dom' ostaje i nadalje u saborskom zajedničkom radu sa zastupnicima stranke prava, ali isto tako ostaje i na svom slavenskom temelju bez obzira na to, što su napose naši domaći Srbi danas i opet najveći zagovornici zlosretne magjarske zapravo magjarske politike, kako su bili nekad i za banovanja Kuenova.«²¹⁹

U Hrvatskoj se već duže vremena vodila akcija da dođe do »nacionalne koncentracije«, pa su na nju isprva bili spremni i neki zastupnici Hrvatske samostalne stranke (hrvatskog krila Koalicije), ali je njeno srpsko krilo (Srpska samostalna stranka) odlučno otklanjalo i otklonilo suradnju.²²⁰ Kad je u sporazumu Jugoslavenskog kluba i Starčevićeve stranke prava bio upućen poziv na međustranačku konferenciju u Zagrebu, Koalicija mu se nije odazvala, a nije došla ni Hrvatska pučka seljačka stranka, pa je tako ta »Zagrebačka konferencija« na početku ožujka bila održana bez predstavnika Koalicije i Seljačke stranke.²²¹ Akciju su okupljanja nastavljali ali je Radić ostajao po strani.²²² Međutim njega je potajno

²¹⁹ O tome su pisale opširnije i *Male novine* u broju od 15. IV 1918.

²²⁰ Novine su dulje vremena pisale o »komešanju« u redovima Koalicije ali je na kraju bio rezultat samo to da su iz Koalicije istupila dva njena zastupnika-Hrvata: Ivan Lorković i Đuro Šurmin.

²²¹ »Glavniji gospodski pristaše jugoslavenske deklaracije sastali su se dne 2. i 3. ožujka u glavnom gradu Zagrebu i tu su stvorili zaključak, da će raditi složno za oživotvorenje jugoslavenske deklaracije prema načelu narodnoga samoopredjeljenja. Na viećanju su bili gotovo svi starčevićanski zastupnici i nekoliko drugih starčevićanskih prvaka iz istarske i dalmatinske Hrvatske, dva hrvatska bivša zastupnika iz bosanske Hrvatske, tri bivša srpska zastupnika iz bosanske Hrvatske i jedan predstavnik iz prekodravске Hrvatske i tri predstavnika iz Slovenije. Na viećanju nije bilo niti jednoga jedinoga pristaše deklaracije iz stališa seljačkoga i obrtničkoga i u obće građanskoga, ali socijalističke radnike zastupala su dva njihova izaslanika« (*Dom*, 7. III 1918).

²²² O Radiću u 1918. godini usp.: *Bogdan Krizman*, Stjepan Radić 1918. godine, *Historijski pregled*, 3/1959, 266—295; *Hrvoje Matković*, Stjepan Radić i Svetozar Pribičević u jugoslavenskoj politici od ujedinjenja do šestojanuarske diktature, *Jugoslavenski historijski časopis*, 4/1969, 148—153. O Radiću sam referirao na XI međunarodnom kongresu historičara u Stockholmu 1960. godine, a održao sam o njemu i Oktobru veći referat na naučnom skupu u Kotoru u povodu 50-godišnjice Oktobra 1967. godine. O idejnom dozrijevanju St. Radića usp. *Jaroslav Šidak*, Idejno dozorevanje Stjepana Radića (Iz poglavlja njegovoga publicističnoga dela), *Sodobnost*, 8/1940, 330—337; o osnivanju Seljačke stranke: *Stjepan Gazi*, Beginning of the Croatian Peasant Party: A Historico-Political Study, *Journal of Croatian Studies*, III—IV/1962—1963, 19—32; o pokretu i ideologiji: *Ljubica Vuković*, Hrvatski seljački pokret braće Radića, Beograd 1940; *Sveslovenstvo Stjepana Radića*, Beograd 1940.

obrađivao izaslanik češke »Mafije« Rudolf Giunio i isporučio mu poziv Antonina Švehle, predsjednika agrarne stranke, da dođe u Prag na razgovor. Radić je u principu prihvatio Švehlin poziv i obećao da će što prije doći u Prag. Poslije Czerninova izazivačkog govora na početku travnja (»neobičnog političkog govora« — kako ga je okarakterizirao sam Radić) u Pragu je pala odluka da se dobačena rukavica prihvati i da se 13. travnja održi manifestacija polaganja prisege, na koju bi došli i južnoslavenski predstavnici. Zato je Giunio — čim je pala odluka o tome — otputovao u Beč i Zagreb da uruči pozive, između ostalih i Radiću.²²³

Na put je pošao Radić²²⁴ i u toku putovanja do Praga Giunio i S. Budisavljević privoljeli su Radića da po dolasku u Prag objavi izjavu o svojim odnosima sa Strankom prava. Ta je Radićeva izjava izašla 13. IV u praškim novinama *Narodni Listy*, a glasila je ovako:

»Budući da se ne samo u hrvatskoj nego i u češkoj javnosti proširio posve krivi nazor (uprkos opetovanim izjavama mojim u hrvatskom saboru i 'Domu') da Hrvatska pučka seljačka stranka djeluje u nekakvom posebnom bloku sa Strankom prava ili t. zv. frankovcima — držim potrebitim, da odmah pri svom dolasku u Zlatni Prag naj snažnije naglasim i izjavim slijedeće:

1. Hrvatska pučka seljačka stranka, čiji sam ja predsjednik od njenog osnutka god. 1905,²²⁵ bila je samo i isključivo u saborskoj kooperaciji sa Strankom prava i to samo u svrhu potiskivanja mađarske nadvlade u Hrvatskoj i pobijanja prilične popustljivosti današnje koalicijsko-unioniističke saborske većine.

Budući pak da Stranka prava (frankovci) također u današnjem odsudnom času — kad se je ministar grof Czernin najbezobzirnije izjavio za neograničenu nadvladu njemačko-mađarske manjine protiv slavenskoj većini u ovoj monarhiji, kao i uopće u vanjskoj politici zauzima njemačko-mađarsko stanovište, ovim časom prekidam i saborsku kooperaciju s njom, koju sam provadjao samo u gore rečenu svrhu i samo od slučaja do slučaja.

2. Hrvatska pučka seljačka stranka će dakle i u buduće kao i do sada — samo sad bez svakog zastranjivanja i nesporazuma — provoditi politiku potpunog narodnog jedinstva Hrvata, Slovenaca i Srba, na osnovi potpune jednakopravnosti svih triju plemena, u smislu temeljnih načela stranke od god. 1905. i u saglasju sa pravom bezuvjetnog demokratskog samoodređenja naroda.«²²⁶

²²³ Usp. Dr. Srdan Budisavljević, Stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca. Povodom četrdesetogodišnjice jugoslovenskog ujedinjenja, Zagreb 1958, 66 i d.; Milada Paulová, Tajný výbor (Maffie) a spolupráce s Jihoslovany v letech 1916—1918, Praha 1968, 431 i d.

²²⁴ Bilješka o tome: »'Domov' urednik na putu. Dne 11. o. mj. pošao je 'Domov' urednik na nekoliko dana u Zlatni Prag po narodnom i po obiteljskom poslu. (Urednikova je naime žena rođena Češkinja iz Zlatnoga Praga.)« (*Dom*, 10. IV 1918).

²²⁵ Vaso Bogdanov posvetio je Hrvatskoj pučkoj seljačkoj stranci, u knjizi: Historija političkih stranaka u Hrvatskoj. Od prvih stranačkih grupiranja do 1918 (Zagreb 1958, 782—789), čitavo poglavlje ali je ostao kod površnih općih ocjena, čestog citiranja Krleže, A. i St. Radića, netočnog prikazivanja Radićeva držanja u ratu 1914—1918, itd.

²²⁶ S. Budisavljević, n. dj., 67—68.

Radić je u Pragu sudjelovao na svečanosti polaganja prisege i tamo je predsjednik Starčevićeve stranke prava dr Pavelić, u ime Slovenaca, Hrvata i Srba, izjavio Česima nepokolebljivu vjernost i potpuno pristajanje uz njihov narodni program, tako da ubuduće Česi i Jugoslaveni imaju jednu te istu politiku, naročito prema Nijemcima i Mađarima. I Radić se javno izjašnjavao za jedinstvenu češko-poljsko-jugoslavensku politiku kao apsolutnu potrebu.²²⁷

Vrativši se u Zagreb, a još uvijek udaljen iz Sabora, Radić je u *Domu*²²⁸ objavio članak pod naslovom: »Trostruka prisega i političke stranke u banskoj Hrvatskoj« i u njemu istakao da praška »trostruka prisega« iz temelja mijenja i međusobne odnose između hrvatskih stranaka, a za neke i sam njihov temelj. »Hrvatska seljačka stranka ostaje naravski — piše Radić — na čitavom svom dosadašnjem temelju, a osnovna točka njezina programa, da se bez češke i poljske slobode hrvatska sloboda ne da ni zamisliti, dobiva istom sada svoju pravu i potpunu vrijednost. Odnosaj seljačke stranke prema ostalim strankama i skupinama silno se mienja. Sada su nam naravski najbliže sve stranke i skupine, koje su sudjelovale u Pragu, a to su starčevićanci, socijalisti, novinari (skupina oko dnevnika 'Novine'), glasači (skupina oko dnevnika 'Glas Slovenaca, Hrvata i Srba').²²⁹ A što je s pravašima (frankovcima) i s koalicijom? — pita se Radić. — Pravaši ostaju za seljačku stranku i nadalje naša hrvatska, narodna stranka, koja je prema Srbima i Slovencima i u vanjskoj politici na velikoj stranputici, ali je zato ipak neprispodobivo bolja od današnje službene koalirsko-magjaronske većine. To je stanovište predsjednik seljačke stranke i u Zlatnom Pragu branio tako uspješno da su i svi češki glavni političari bez razlike najoštrije osudili današnju magjaronsku politiku koalicije, a prema pravašima preporučili isto onakvo pravедno i razborito držanje, kakvo imadu češke stranke prema katoličkoj stranci u Moravskoj.« Zato poslije 13. travnja postoje — po Radićevu mišljenju — u Hrvatskoj tri politička tabora: *tabor jugoslavenske demokracije* (podvukao B. K.) kojemu je prirodna jezgra HPSS; »taborić naših hrvatskih rodoljuba stare škole i starih predsuda, kojima je jezgra stranka prava (frankovci)«, »tabor zlosretnih magjarona, za koje smo već odavna mislili, da smo ih pokopali i kojima je jezgra srbski dio koalirsko-magjaronske većine«. »Prvi jugoslavenski demokratski tabor treba da bezodvlačno provede jedinstvenu organizaciju na jugoslavenskom seljačkom (agrarnom) temelju — piše dalje Radić — ovo će biti potpun uspjeh, a sve drugo krparija. Jugoslavenski agrarni blok treba da bude u sporazumu, ili barem u snošljivom odnosaju s čistim Hrvatima, a u nepomirljivoj opoziciji prema koalirsko-magjaronskoj većini, koja se u narodu ne smije ni pokazati i kojoj se *svim sredstvima* ima zapriečiti, da današnju podređenost Hrvatske Ugarskoj opet definitivno odobri i uzakoni na duži niz godina. Poslie nezaboravnih dana u Zlatnom Pragu jasan je dakle pravac hrvatske i jugoslavenske politike u Banovini: Organizacija hrvatskoga i srbskoga seljačtva na agrarno-gospodarskom, na

²²⁷ Opis Radićeva boravka u Pragu: *Dom*, 24. IV 1918.

²²⁸ *Dom*, 24. IV 1918.

²²⁹ Usp. S. Budisavljević, n. dj., 74 (o grupi oko *Novina*); 84 i d. (o grupi oko *Glas Slovenaca, Hrvata i Srba*).

jugoslavenskom narodnom i na hrvatskom državnom temelju; blago i snošljivo prosudjivanje svih izpada i stranputica čistih Hrvata, baš kao što se blago i snošljivo imadu prosudjivati svi izpadi čistih Srba; nepomirljivo pobijanje magjaronstva u svakoj slici i prilici, a napose u obliku današnje koalirsko-magjaronske većine.²³⁰

Radić je 13. svibnja ponovo otputovao u Prag na proslavu 50-godišnjice Narodnog divadla i u vijesti o tomu u *Domu*²³¹ stoji da će zastupnik V. Lovreković i članovi Glavnog odbora Gjuro Sekulić, Martin Crnčić i Mirko Neudorfer poći u Prag, ukoliko ih što u posljednji čas ne spriječi. Nije se nalazio u Zagrebu kad je Mihalovich, na saborskoj sjednici 15. V,²³² iznio da su frankovci »na temelju neistinitog prikazivanja stanja u zemlji zatražili u najsudbonosnijim danima, da se uguši sav parlamentarni i konstitucionalni život u Hrvatskoj uvođenjem vojničkog komesarijata«. U članku u *Domu*²³³ opisane su svečanosti u Pragu, u toku kojih se manifestirala politička i prosvjetna zajednica Čeho-Slovaka, Jugoslavena i Poljaka. U njemu se, uz ostalo, o tome kaže: »Prva stepenica češki probuđeni, prosviećeni i bogati narod sa složnim svojim narodnim vodstvom; druga stepenica proširenje toga naroda na 3 milijuna Slovaka, dobro probuđenih i u koječem jačih i naprednijih i od nas Hrvata. Treća stepenica velika prosvjetna i politička zajednica jugoslavenska svih triju naših narodno-povjestnih plemena Slovenaca, Hrvata i Srba s naročitim izticanjem historijske iliti povjestničke nepodleglosti plemena hrvatskoga; četvrta stepenica, velika i jaka poljska demokracija, koja odozdo sve to više prodire i sve to jače okuplja narod poljski tako, da ne bude više ničija igračka, da s njim više ne prave pokusa ni tuda ni njegova plemenitaška gospoda, nego da i Poljaci napokon od puka postanu narod, kako je to već odavna kod Čeha i kako to biva sada kod nas Hrvata i kod ostalih Jugoslavena.«²³⁴

Vrativši se u svibnju iz Praga oborio se u *Domu*²³⁵ na Koaliciju i pravaše-frankovce koji su — i jedni i drugi — na pogrešnom putu. Koalicija — koja se ili posvema slaže s današnjom službenom politikom mađarskom i njemačkom i domaćom i vanjskom politikom Monarhije, a ukoliko se s njom ne slaže, prigovara joj samo u četiri oka; pravaši opet — političke stvari — naročito u svom dnevniku *Hrvatska* — neprekidno miješaju s vojnim te gotovo danomice najnarodnije ljude koji se zalažu za potpuno pravo narodnog samoodređenja nazivlju pristašama Antante, štoviše i veleizdajnicima. »Koaliciju drži uz magjarsku i njemačku politiku korist nekih njezinih glavnih ljudi, pravaše drži na ovoj stranputici dielom njihova protusrbska strast, dielom njihova duševna odvisnost od bečkih njihovih prijatelja. I zato hrvatski narod treba da koaliciji na usta posve slobodnih svojih ljudi poruči svakom zgodom, da one koristnike makne iz svojih redova, a pravaši će napokon i sami uvidjeti, da su svi bečki

²³⁰ O Radićevoj izjavi o saborskoj kooperaciji sa pravašima-frankovcima usp. *Dom*, 24. IV 1918.

²³¹ *Dom*, 17. V 1918.

²³² Stenografski zapisnici, VI, 747 i d.

²³³ *Dom*, 25. V 1918.

²³⁴ Usp. *Milan Marjanović*, Stjepan Radić, Beograd 1937, 127—128.

²³⁵ *Dom*, 17. V 1918.

recepti bili za njih uvreda, a za hrvatski narod propast. No bilo kako mu drago s tim dvjema političkim strankama, jedno je stalno i nepobitno: U svim staležima hrvatskoga naroda, a srećom već i u staležu seljačkom ima toliko bistrih glava, koje sve ovo znadu prosuditi, *te će sav hrvatski narod u odlučan čas biti, što biti mora, ponosan i sviestan branič bezuvjetnoga i podpunoga svoga prava na narodno samoopredjeljenje u čvrstom savezu s bratskim narodom češkim i poljskim, a u velikom kolu svih ostalih prosviećenih i sviestnih naroda.*«

Dom je nastavio taj obračun s frankovcima u članku: »Stranka prava i Stjepan Radić«²³⁶ i ustvrdio i ovo: »Ta pristaše seljačke stranke imali su, može se reći, sto i sto puta prilika iz tolikih Radićevih saborskih govora vidjeti, da on, kako je posve naravski, ostaje vjeran našem narodnomu jedinstvu ne samo sa Slovencima, nego i sa Srbima i slavenskomu bratinstvu napose s Česima (ta usred rata je tražio da se češki jezik uvede kao učevni predmet u sve hrvatske srednje škole!) i velikomu i svetomu pravu na podpuno i bezuvjetno narodno samoopredjeljenje. I baš zbog toga mnogi su pristaše i ustmeno i pismeno željeli i predlagali, da se prekine svaka posebna suradnja s pravašima. Stjepan Radić nije to učinio, nego je mjesto toga mnogo i mnogo puta i pojedine pravaške prvake i cijeli klub savjetovao i upravo molio, da se postave na slavensko stanovište i da priznaju seljački ili agrarni demokratizam, jer da će samo tako nastati pravo unutrašnje zbliženje između obiju stranaka. Što se tiče Slavenstva, već je bilo postignuto toliko, da su se svi govornici stranke prava u saboru imali izjaviti za slavensku ideju, ali je to učinio samo Dr. Pazman. Što se tiče seljačkoga demokratizma, postignuto je tek to, da su pravaši na svom zadnjem sastanku spomenuli svoju tjesniju vezu sa seljačkom strankom i do sada članak, o kom se ovdje govori, završuje, da će pravaši i nadalje podupirati *sve opravdane* zahtjeve seljačke stranke. A koji su to neopravdani zahtjevi seljačke stranke? Možda su ti 'neopravdani' baš najopravdaniji.«

U članku »Svjetska politika u svjetskom ratu«²³⁷ Radić se ponovo oborio na Koaliciju i pravaše-frankovce. Za Koaliciju je rekao da je u rukama nekoliko gospodarskih špekulanata i da je po svojoj političkoj praksi neprispodobivo gora od starih mađarona. Za Stranku prava napisao je ovo: »Frankovsko vodstvo drži, da je i sada u svjetskom ratu dosta imati neku vezu s ovim ili onim generalom i novinarom u Beču, da je dosta prijazna rieč ili obećanje kojega bivšega austrijskoga ministra, ili ministarskog kandidata, da se oživotvori pravaški program. K tomu svemu to frankovsko vodstvo misli, da je taj pravaški program i danas poslije četiri godine svjetskoga rata ne samo dobar, nego upravo savršen tako, da ga ne treba ni promieniti ni popuniti. A naročito frankovski vodje misle, da je dobra njihova politička praksa, prema kojoj oni još i danas drže naše Vlahe, kako oni kažu, i prave Srbe u Srbiji za najveće neprijatelje hrvatskoga naroda. Zato, vidite, to vodstvo, ako Bog da, ne će doskora nikoga voditi, jer se ovakva politika protivi zdravomu razumu i svemu našem ratnomu iskustvu.« Najveći prigovor što ga Radić upućuje Koaliciji jest nesloboda sastajanja u Hrvatskoj i Slavoniji; kod fran-

²³⁶ Isto.

²³⁷ Dom, 1. VI 1918.

kovaca je to raspirivanje starog razdora i nesloge. »No nije dosta ovo dvoje odsuditi — zaključuje Radić svoj članak — nego je potrebno, da se sve stranke i sve skupine i svi pojedinci, koji su u ovom svjetskom ratu shvatili, što treba i kako treba raditi, da se svi ti okupe u jedan veliki narodni tabor, da taj tabor dobije jedno zajedničko vodstvo, a to vodstvo da stvori jaku i trajnu vezu s češkom i poljskom slavenskom braćom. I vidjet ćete, kako će u odlučan čas iz Praga vrcnuti iskra, koja će u tren zapaliti sav slavenski jug i sav poljski iztok u takav veličanstveni kries uređene demokracije i nesavladive narodne jednodušnosti, da će u taj čas Česi, Jugoslaveni i Poljaci na tisućljetnim temeljima svoje prosvjete i svoje poviesti nad celim svojim narodnim područjem podići zajednički krov podpune svoje državne samostalnosti.«

U Saboru je bilježnik dr M. Novosel, na sjednici održanoj 27. lipnja,²³⁸ pročitao »prešni predlog« A. Pavelića i drugova od 26. VI, koji uz potpise zastupnika Starčevićeve stranke prava, disidenata Koalicije Budisavljevića i V. Pribičevića nosi i potpis — Stjepana Radića. U njemu se predlaže da Sabor protestira što ugarska i austrijska vlada, kao i zajednički ministar vanjskih poslova u Berlinu, rješavaju hrvatsko odnosno jugoslavensko pitanje bez pitanja i privole najpozvanijeg faktora, naime, samog Sabora. Uz to, zastupnici Sabora kao sinovi jednoga jedinstvenog naroda Slovenaca, Hrvata i Srba traže da se hrvatsko odnosno jugoslavensko pitanje riješi na temelju prava narodnog samoodređenja u »onom smislu, kako to danas izjavljuju i priznaju sve velike i male, slobodne i demokratske države i narodi čitavog svijeta«.

Mihalovich je ustao protiv prešnosti,²³⁹ a Horvat je u ime Stranke prava intervenirao u diskusiji i rekao da je duševni otac tog prijedloga St. Radić, što su starčevićanci pokušali negirati.²⁴⁰ Na kraju je većina otklonila prešnost.²⁴¹

Radić se konačno vratio u Sabor i odmah, 9. VII,²⁴² održao govor u raspravi o indemitetu. Govorio je o okončanju rata; pohvalio je ruske revolucije, rekavši da revolucija još traje, da su njeni rezultati i posljedice još nepoznati ali se vidi njen utjecaj na okončanje rata; naveo je kao drugi faktor u okončanju rata američku slobodu i američku vojsku na evropskom kopnu u Francuskoj; kao treći faktor spomenuo je »nekad lakomu i proždrljivu, danas plemenitu i velikodušnu Englesku«. »Još prije godinu dana — rekao je Radić — kad sam bio tu, mogli smo kolebati, ali danas je orijentacija međunarodne politike jasna, te samo lupeži i budale mogu biti sa onima, koji se oslanjaju na silu. Onaj, koji se oslanja na rezultate cijeloga našega života, na prosvjetu, pravicu i duhovnu i materijalnu silu, kolika je u čitavom svijetu, taj ne samo da će pobijediti, taj je već pobijedio, samo mu još nije pobjeda likvidirana.«²⁴³ Spomenuo

²³⁸ Stenografski zapisnici, VI, 846.

²³⁹ Isto, 852.

²⁴⁰ Isto, 861.

²⁴¹ Isto, 870.

²⁴² Isto, 1089 i d. Taj je govor objavljen u *Domu* 12. srpnja 1918. pod naslovom »Likvidacija (obračun) svjetskog rata, hrvatski narodni i državni tip (uzor) i slavenska koncentracija (sloga)«.

²⁴³ Isto, 1092.

je i četvrti faktor, a to je demokracija malih naroda, germanskih i skandinavskih. Govoreći o pokretu koji je dobio ime jugoslavenstvo, Radić je tvrdio da taj pokret u početku nije bio na pravom putu. Vođen samo od Srba, u rukama emigracije, zaključen je bio Krfski pakt i tu su bili Petar i Pavao, pazilo se na dinastije, koješta se govorilo, sve dok stvar nije dobila svoju orijentaciju na temelju slavenskom, evropskom i demokratskom, na temelju prava samoodređenja naroda, a to je bilo u Pragu. »Najglavniji od nas, ako i ne po svomu imenu, ako i ne po brojčanoj snazi u saboru, ali po svomu oslonu u narodu bili su u Pragu, gdje je stvoren triumvirat češko-poljsko-jugoslavenski na temelju demokracije i samoodređenja naroda.«²⁴⁴ Zanimljivo je da su Radiću na završetku govora pljeskali zastupnici Seljačke i Starčevićeve stranke prava, a zanimljivo je i to da je ban Mihalovich, na kraju sjednice,²⁴⁵ protestirao zbog takvog Radićevog govora, a predsjedavajući se ispričavao da Radić — kad želi da govori o škakljivim stvarima — govori tiho i to je jedini razlog zašto nije odmah reagirao na njegove riječi. Međutim, o eventualnoj kazni nije više bilo riječi!

Stjepan Radić je podnio 10. VII²⁴⁶ — zajedno sa starčevićancima — protuprijedlog da se zakonska osnova o izvanrednom produženju sadašnje saborske periode skine s dnevnog reda. Dva dana kasnije²⁴⁷ stao je obrazlagati niz svojih interpelacija, od kojih je najzanimljivija bila treća po redu. Taj Radićev upit glasilo je ovako: »Da li je gospodin ban kao prvi dostojanstvenik hrvatske države i naroda hrvatskoga u ponovnim svojim audijencijama kod kralja izvijestio, da sveukupni hrvatski narod jedno-dušno i odlučno želi bezodvlačni mir, i to na temelju takvog međunarodnoga sporazuma, prema kojem u buduće ne će biti ni stalne vojske, ni ratova, i po kojem bismo i mi Hrvati kao tisućljetni državni i prosvijećeni narod napokon postigli potpunu svoju državnu samostalnost i posvemašnje svoje narodno ujedinjenje?«²⁴⁸

Radić je u toku sjednice održane 18. VII²⁴⁹ — kad se raspravljalo o pokušajima pojedinih zastupnika Stranke prava da se ukine ustavno stanje u Hrvatskoj²⁵⁰ — izjavio u svom govoru i ovo: »Ja ni Bogu nisam bezuvjetno pokoran, koji drma nebesima, nego Bogu, jer je pravedan, a ja da bih jednom Petru, Pavlu, Habsburgu ili Hohenzollernu bio bezuvjetno vjeran? — Na tom ga je mjestu zaustavio predsjedavajući i oduzeo mu

²⁴⁴ Isto, 1094.

²⁴⁵ Isto, 1110—1111.

²⁴⁶ Isto, 1123.

²⁴⁷ Isto, 1194 i d.

²⁴⁸ Isto, 1196.

²⁴⁹ Isto, 1402.

²⁵⁰ »Pravu političku sablazan odkrio je ban Mihalović u saborskoj sjednici 16. svibnja. time, što je u ruke uzeo spis, kojim pravaški zastupnici Dr. Aleksandar Horvat i Dr. Ivo Frank sa svojim potpisom traže i predlažu, da se u Hrvatskoj uvede komisarijat. Sbog toga je sutra dan predsjednik koalicije, barun Nikolić, iznio prešan predlog da sabor izabere odbor sedmorice, koji će ispitati protuustavno djelovanje nekih članova sabora, poimence nar. zastupnika Dra A. Horvata i Dra I. Franka. Predlog je jednoglasno prihvaćen, jerbo su prije glasovanja pravaši-frankovci izašli iz sabornice« (*Dom*, 1. VI 1918). U tu aferu bio je upleten i Vladimir Sachs. Usp. *Večeslav Wilder*, Dva smjera u hrvatskoj politici, Zagreb 1918.

riječ, a na kraju sjednice predložio da Radića isključe sa 30 sjednica, s tim da se o tome glasa na narednoj sjednici.²⁵¹ Međutim, Radić je tada — 19. VII²⁵² — izjavio da žali što se dogodilo i ono što je rekao, iako ostaje kod svog mišljenja, pa je predsjedništvo povuklo svoj prijedlog o isključenju. Sabor je toga dana zaključio svoje »saborisanje« i predsjedniku prepustio da »svojedobno« sazove sjednicu, no to se zbio tek prelomnih dana potkraj listopada 1918.

Dom je u broju od 14. VIII — pišući o akciji za »nacionalnu koncentraciju« — naveo i to da za narodnu slogu na hrvatskom, jugoslavenskom, slavenskom i seljačkom temelju radi živo nekolicina političara, zastupnika svih stranaka i skupina osim Koalicije i frankovaca. »Čini se, a doskora će se valjda i vidjeti, da za takvu slogu (»koncentraciju«, prikupljanje, sabiranje) imaju najviše smisla Starčevićanci, a zatim oni zastupnici, koji su koaliciju ostavili, nadalje osnivači seljačke stranke i pokretači dnevnika 'Novine', dakle one naše stranke i skupine, koje su zajedno bile u Pragu.« Članovi Glavnog odbora, pouzdanici i povjerenici HPSS-e održali su u Zagrebu 25. VIII sastanak²⁵³ i najprije raspravljali o trokratnom Radićevom putovanju u Prag (u travnju, svibnju i kolovozu). Zatim su pretresali pitanje jugoslavenskog narodnog ujedinjenja, pa češko-poljsko-jugoslavenski savez, hrvatsko Narodno vijeće i prijateljstvo Seljačke stranke sa svima ostalim hrvatskim strankama i skupinama koje su također za jugoslavensko narodno ujedinjenje i za češko-poljsko-jugoslavenski savez, a pretresli su i vladinu naredbu o pomoćnim školama za suzbijanje nepismenosti, dug Seljačke tiskare i pitanje trajnog mira. Na kraju je bio izdan i ovaj komunik: »Dne 25. kolovoza o.g. imao je glavni odbor H.P.S.S. (Hrv. Pučke Seljačke Stranke) svoju sjednicu. Osim trojice seljačkih zastupnika (Jalžabetića, Lovrekovića, S. Radića) bili su na sjednici članovi glavnog odbora, pouzdanici i povjerenici gotovo svih kotara banske Hrvatske. Viečalo se od 11 sati do podne do 3 sata poslie podne. (Zaplijenjeno 6 redaka.) Na sjednici se najprije raspravljalo o trokratnom putovanju predsjednika seljačke stranke u Zlatni Prag, a s time u svezi o jugoslavenskom ujedinjenju, češko-poljsko-jugoslavenskom savezu, hrvatskom narodnom vieću, zatim o vladinoj naredbi o pomoćnim školama za suzbijanje nepismenosti i napokon o trajnom svjetskom miru. Na vijećanju se pokazala posvemašnja jednodušnost, izabrali se — uz trojicu seljačkih zastupnika — izaslanici za hrv. nar. vijeće te su jednoglasno stvoreni ovi zaključci: 1. Predsjedniku H.P.S.S. Stj. Radiću izrazuje se potpuno povjerenje u svem kolikom njegovom političkom radu, a napose posvemašnje povjerenje i priznanje za njegov rad među slavenskom braćom Česima i Poljacima, sa željom, da taj rad neumorno što uspješnije nastavi. 2. U smislu sviju osnovnih programnih načela o hrvatskoj pučkoj, o jugoslavenskoj i slavenskoj narodnoj politici prihvaća H.P.S.S. načelo potpunoga narodnoga samoodređenja te pristaje na jugoslavensko ujedinjenje i uz češko-poljsko-jugoslavenski savez. (Zaplijenjeno 10 redaka.) 4. H.P.S.S. smatrala je uvijek, da je nepismenost najveća smetnja za narodno osvještenje, te može postati strahovita zapreka potpunom narodnom oslo-

²⁵¹ Isto, 1408.

²⁵² Isto, 1437.

²⁵³ *Dom*, 29. VIII 1918.

bođenju. Preveliki postotak nepismenjaka u svim hrvatskim i ostalim jugoslavenskim zemljama skrivila je nedemokratska i protunarodna školska politika onih vlada, koje su danas nametnute Slovincima, Hrvatima i Srbima i koje, kao da naumice idu za tim, da naš narod u prosvjeti zaostane i u privredi zakržljavi, te se nikad ne dovine svome ujedinjenju i svojoj samostalnosti. H.P.S.S. napose najoštrije osuđuje nepojmljivi nemar sadašnje koalicijske vlade i svih prijašnjih nagodbenih vlada, nemar, u kojem vlada mirne duše priznaje, da samo u banskoj Hrvatskoj, koja je u školstvu posve samostalna, 100.000 školskih obveznika ne polazi škole, nemar, u kojem je i najnovija naredba o pomoćnim školama izdana površno i preopćenito. Ali uz sve to H.P.S.S. nastojat će svim silama, da se takve škole osnuju svagdje, gdje je seljačka stranka organizirana i to ne samo za školske obvezanike nego i za odrasle nepismenjake. H.P.S.S. pozivlje svoje pristaše, sveukupno seljaštvo ostalih stranaka i svu narodnu gospodu, da se nitko tomu poslu ne otmilje. Ujedno pozivlje vladu, da odmah uspostavi neograničeno pravo sastajanja u tu svrhu i da kod vojničkih osoba ishodi naredbu, da se i kod vojništva osnuju obligatni tečajevi za sve nepismene vojnike.«

Konačno je došlo do osnivačkog sastanka »Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba« u Zagrebu 5. listopada na kojem je predsjedavajući dr Pavelić obavijestio prisutne izaslanike da je pristup »nacionalnoj koncentraciji«, uz druge, najavila i Seljačka stranka; pozvali su i vodstvo Koalicije da pristupi Narodnom vijeću koje se osniva, a u očekivanju njene odluke delegati tog sastanka izabrali su članove »poslovnog odbora« da vodi poslove predsjedništva Vijeća sve do konstituiranja središnjeg odbora nove, nadstranačke organizacije.²⁵⁴ U taj poslovni odbor, kao kasnije i u središnji, ušao je St. Radić u ime HPSS-e, a 7. X²⁵⁵ objavio je proglas seljačkoj braći u kojem javlja da se ovih dana u Zagrebu ustanovljuje Narodno vijeće; da će u njemu biti zastupljene sve naše narodne stranke i demokratske političke grupe iz Slovenije, Istre, banske i dalmatinske Hrvatske te Herceg-Bosne, a s vremenom će u Vijeću biti zastupana i naša hrvatska narodna braća u Međimurju, Bačkoj, Banatu i Baranji, u Prekomurju i daljnjim županijama na austro-ugarskoj međi. Prva i glavna zadaća tom Vijeću bit će da prilikom skorih mirovnih pregovora svom snagom poradi na tom da se cjelokupni naš narod oslobodi i ujedini u svoju posve slobodnu i nezavisnu narodnu državu s pravom narodnom vladom i upravom. U Vijeće je pristupila, prirodno, i Hrvatska pučka seljačka stranka, te predsjednik HPSS-e drži potrebnim da ovom prilikom isporuča i pristašama i cjelokupnom ostalom seljačkom puku ovo: »Prvo, da je napokon došla hora, da i mi, Slovenci, Hrvati i Srbi dođemo do svoje posve slobodne i nezavisne narodne države; drugo, da će seljačka stranka svom snagom raditi na tom, da se ta naša narodna država uredi po zapadnoevropskom i po američkom primjeru i uzoru, a prema našoj narodnoj potrebi i po našem seljačkom programu na posve pučkom t.j. seljačkom temelju. Tu našu narodnu državu zovu neki već sada našim

²⁵⁴ O tome v. *Bogdan Krizman*, Osnivanje »Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu« 1918, *Historijski zbornik*, VII/1954, 23—32; Početak rada »Narodnog vijeća SHS« u Zagrebu 1918. godine, *Historijski pregled*, 2/1954, 39—47.

²⁵⁵ *Dom*, 9. X 1918.

zajedničkim, u Evropi i po drugom svijetu sveopće poznatim i prihvaćenim zemljopisno-narodnim imenom *Jugoslavija*.«

Pristupom Koalicije, izborom predsjedništva, središnjeg odbora i plenuma Vijeća bila je završena akcija o »nacionalnoj koncentraciji«. ²⁵⁶ Vijeće je 19. X objavilo da, opunomoćeno od svih narodnih stranaka i grupa, preuzima u svoje ruke vođenje narodne politike i u isto je vrijeme postavilo zahtjev: *integralno ujedinjenje* cjelokupnog naroda SHS na čitavom etnografskom teritoriju, bez obzira na pokrajinske ili državne granice! Na sjednici središnjeg odbora 21. X bile su konstituirane sekcije i St. Radić je postao pročelnik agrarne sekcije. ²⁵⁷ Na sjednici odbora 28. X ²⁵⁸ govorio je i Radić i izrazio žaljenje što predsjedništvo nije sve prijedloge uzelo u obzir, pripremajući sutrašnju »prelomnu« sjednicu Sabora. Radić je kao dopunu Pribičevićevih prijedloga predlagao: 1. da se banska Hrvatska proglasi suverenom državom; 2. da se ukinu ugovori iz god. 1527. i 1712, kao i sve što je kasnije slijedilo; 3. da se isto tako ukinu sva ratna ograničenja slobode prometa, trgovanja itd.; 4. da se »zeleni kader« razrješuje prisege i poziva da pođe kući ili na svoj redoviti posao. U dugotrajnim diskusijama o tome, što će sutra Sabor imati da zaključi, sudjelovao je i Radić. Obrazlagao je svoje prijedloge, ističući da je kategorički imperativ za Hrvatsvo i Srpstvo suverenost hrvatske i suverenost srpske države. Dakle: prekid odnosa s Ugarskom, suverenost Hrvatske, pa izjava da Hrvatska stupa u Jugoslaviju. To su, po njegovu mišljenju, tri temelja. Na prelomnoj i posljednjoj sjednici Hrvatskog sabora, 29. listopada 1918, ²⁵⁹ sudjelovao je govorom i Radić; glasovao je za »prešni predlog« Svetozara Pribičevića i drugova o raskidu, a bio je i jednoglasno prihvaćen njegov prijedlog o zabrani izvoza namirnica u Kraljevinu Ugarsku ili u novoosnovanu austrijsku državu, no *nije* ušao u vladu kao povjerenik za seljačko gospodarstvo, što, međutim, nije još izazvalo krizu te je Radić i dalje sudjelovao u radu Vijeća.

Istog dana kad je Sabor raskinuo sve državopravne veze s Ugarskom i Austrijom i proglasio Trojednicu s Rijekom nezavisnom državom koja prema modernom načelu narodnosti, a na temelju narodnog jedinstva Slovenaca, Hrvata i Srba pristupa u zajedničku suverenu jugoslavensku državu, održana je u Zagrebu sjednica glavnog odbora HPSS-e. ²⁶⁰ Pred odbor je Radić iznio tri pitanja: 1) što je s Narodnim vijećem; 2. kako stoji Seljačka stranka prema Vijeću; 3) što treba poduzeti kad je posve slobodno raditi za seljačko pravo? »Seljačka stranka — govorio je — ima

²⁵⁶ »Narodno Vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba počima djelovati u četvrtak dne 17. listopada. — Za tim Vijećem stoji sav naš narod od 12 milijuna, s njim su ostala slavenska braća i sav pravedni svijet« (*Dom*, 17. X 1918). Zanimljivo je da u tom istom broju nailazimo na (češku) ideju o koridoru: »Njemačke novine u Berlinu — piše *Dom* — pišu, da Česi imaju za svoju državu pripravljeno sve do najmanje sitnice, dakle sve što treba za upravu, za željeznički i poštanski promet, itd. Već s ovoga razloga moramo mi Hrvati, Srbi i Slovenci sve sile napeti, da preko Medjumurja i preko pograničnih županija od Mure do Požuna bude naša država u zemljišnoj svezi s državom Češkoslovačkom.« O pitanju tog koridora: *Dom*, 31. XII 1918.

²⁵⁷ Zato je očekivao da će preuzeti i predstojništvo odjela za seljačko gospodarstvo.

²⁵⁸ *Bogdan Krizman*, Zapisnici središnjeg odbora »Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba« u Zagrebu, *Starine*, Zagreb 1958, 344—345.

²⁵⁹ Stenografski zapisnici, VI, 1465 i d.

²⁶⁰ *Dom*, 4. XI 1918.

đakle povjerenje u Narodno vijeće, dok bude tako dalje radilo prema svojoj objavi od 19. X.²⁶¹ Međutim, s tim što se organiziralo Narodno vijeće, nisu prestale i nestale stranke. *Naprotiv, tek sada počinje doba Hrvatske pučke seljačke stranke.* Moraju zato izaći sa starim programom i nekim novim točkama koje će onda pripočeti i Narodnom vijeću. Treba posebno razložiti seljačko pravo na zemlju: *sve šume, pašnjaci i oranice narodu!* Dakako, uz otkup, a porezi će biti takvi kako će to narod htjeti, a njemu, osim toga, nisu potrebne političke ili policajne uprave nego kazneno i poljsko redarstvo, oružnici i poljari, školska i gospodarska uprava!« Na kraju je prihvaćen Radićev prijedlog da se 25. XI održi u Zagrebu glavna skupština stranke, a dan ranije da bude sjednica Glavnog odbora.

U Radiću je sazrijevala odluka o novom, vlastitom putu.

6. *Vlastitim putem*

Radić je osjetio — u svakodnevnom dodiru s narodom, razgovarajući s brojnim posjetiocima u svojoj knjižari u Jurišićevoj ulici, susrećući mnoge namjernike iz unutrašnjosti, održavajući veze s raznim političkim ljudima, a prije svega obilazeći sela i razgovarajući sa seljacima — svojim izvanredno istančanim sluhom za raspoloženje mase da opća politička linija Narodnog vijeća ne nailazi na odobravanje. Hrvatski seljački svijet zagigurno je pozdravio odluku Sabora o raskidu s Bečom i Peštom, no da ostaje rezerviran, zastrašen, nepripravljen i hladan pred perspektivom eventualnog ujedinjenja sa Srbijom.²⁶² Osjećajući da poslije rata i u novim uvjetima dolazi njegovo vrijeme, vrijeme seljačkog tribuna i vode »par excellence«, da novi režim — bez obzira na njegovu formu i granice — mora priznati opće pravo glasa, Radić — željan da ugodi seljačkim masama, sitim rata i ratovanja, i da ih tako potpuno pridobije — postepeno postaje sve glasnjiji u kritici, nastojeći da se sve jasnije i oštrije ogradi od Narodnog vijeća i novog stanja oko Zagreba i u njemu.²⁶³ Na skupštini u Ivanić-Gradu, održanoj 10. XI, sudjeluje i govori narodu još kao izaslanik zagrebačkog Narodnog vijeća, ali upućuje, zatim, sve više kritika na račun novog režima. Kritizira »švabsku upravu« koja je ostala kod nas

²⁶¹ U njoj se, uz ostalo, traži »ujedinjenje cjelokupnog našega naroda Slovenaca, Hrvata i Srba na čitavom njegovom etnografskom teritoriju, bez obzira na ma koje pokrajinske i državne granice, u kojima danas živi — u jednu jedinstvenu potpuno suverenu državu uređenu na načelima političke, ekonomske demokracije, što u sebi sadržava dokidanje svih socijalnih i ekonomskih nepravda i nejednakosti« (*Dragoslav Janković — Bogdan Krizman, Gradja o stvaranju jugoslovenske države* (I. I — 20. XII 1918), II tom, Beograd 1964, 373—374). O »prevratu« v. *Bogdan Krizman, »Prevrat« u Zagrebu i stvaranje »Države Slovenaca, Hrvata i Srba« u listopadu 1918. godine, Zbornik Historijskog instituta Slavonije, 6/1968, 173—243.*

²⁶² Usp. *Vladko Maček, In the Struggle for Freedom, New York 1957, 80.*

²⁶³ U Radića je svojstvena elastičnost; njegovo vješto prilagodjavanje novoj situaciji, nenadani zaokreti i politička »nepostojanost«, pa se je on sam uspoređivao sa zrakoplovcima koji su »najvažniji dio vojske« (Stenografski zapisnici, V, 470). Zato mu i to distanciranje od Narodnog vijeća potkraj 1918. godine nije teško palo.

i koja se vodi po silovitim i glupim patentima starim i do 70 godina, a kojih je toliko da ih ne bi na svojim leđima odnio ni najjači magarac; piše o nepremostivom jazu između republike i monarhije; upozorava da bi u monarhiji bilo osobito teško za seljački narod, izjašnjavajući se pri tom osobno za »jugoslavensku pučku saveznu republiku po američkom uzoru«; kritizira sve dotadašnje saborske izbore kao »sprdnju iz naroda« i tvrdi da bi po općem izbornom pravu bilo u banskoj Hrvatskoj oko 600.000 muških i ženskih izbornika, a od toga bi Seljačka stranka — da su ovaj čas izbori — dobila koju stotinu tisuća, a svi hrvatski republikanci imali bi zastalno dvije trećine. Na sjednici središnjeg odbora 20. XI dolazi do incidenta s njim: grupe nacionalista (omladinci, oficiri i drugi) protestirale su pred zgradom Sabora, tražeći da se Radiću sudi zbog njegova protivljenja brzom ujedinjenju, a središnji je odbor, na Pavelićev prijedlog, zaključio da raspravu o ultimativnom zahtjevu dalmatinske vlade o što bržem ujedinjenju sa Srbijom odgodi do 23. studenog.²⁶⁴ Suprotnosti su se toliko zaoštrile da je Svetozar Pribičević, kao jedan od potpredsjednika Narodnog vijeća, pomišljao i namjeravao da Radića jednostavno ubije!²⁶⁵

Radić je sa svoje strane neprekidno insistirao na tome da ostane sačuvana *Hrvatska* i isticao — u jednom opširnom članku u *Domu* tih dana²⁶⁶ — da smo mi Hrvati, Slovenci i Srbi uistinu jedan narod i po svom govoru i po svom životu, osobito po životu svoga seljačkog naroda. Zato je sasvim prirodno što su naši narodni ljudi uvijek težili za tim da se svi skupa ujedini i oslobodimo. A to se, eto, događa. Gdje god živi naš narod na okupu u bivšoj Austro-Ugarskoj, to je sad sve jedna država Slovenaca, Hrvata i Srba, jedna država po našoj narodnoj volji i po međunarodnom priznanju. U toj se skupnoj državi, međutim, ovih dana na naše oči — piše on dalje — stvorila od Kranjske, južne Štajerske i Koruške *Slovenija* s posebnom svojom vladom i upravom. Isto je tako Bosna dobila svoju vladu i upravu dok je naša banska Hrvatska svoju vladu samo proširila na sve one poslove koji su prije bili zajednički s Ugarskom. *Slovenija* je danas čisto narodna slovenska država i gdje bi se našla ta ruka koja bi tu državu porušila i *Sloveniju* proglasila pokrajinom naše skupne jugoslavenske države? To bi mogli i smjeli učiniti jedino sami Slovenci, no da oni namjeravaju *Sloveniju* porušiti, ne bi je sada na naše oči tako mudro i tako odlučno gradili. Bosna nije ni čisto srpsko ni čisto hrvatsko područje, no tamo su i Hrvati i Srbi jednako zauzeti i za narodno jugoslavensko jedinstvo i za svoju bosansku državnu autonomiju. Mi Hrvati u banskoj Hrvatskoj imamo doduše i u svom državnom saboru i u svojoj današnjoj vladi većinom takve ljude koji misle, govore i rade u prvom redu za jedinstvenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba, ali ti naši ljudi smiju to raditi samo toliko i samo dotle, dok se time ne ruši naša tisućljetna hrvatska država. Mi banovinski Hrvati sasvim smo naime ravnopravni i s narodnog gledišta i sa Slovencima i bosanskim Hrvatima i Srbima, a s historijskog

²⁶⁴ Bogdan Krizman, Zapisnici središnjeg odbora »Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba« u Zagrebu, 365.

²⁶⁵ Usp. Ivan Meštrović, Uspomene na političke ljude i događaje, Buenos Aires 1961, 233. Osobno mi je poznato iz kazivanja moga pokojnog oca i Srđana Budisavljevića da je to točno.

²⁶⁶ *Dom*, 21. XI 1918.

gledišta imamo pred njima tu nesumnjivu prednost da smo i u najtežim vremenima i sebi i svemu ostalom našem narodu znali ovdje u banskoj Hrvatskoj stvoriti i te kako toplo ognjište prosvjete i koliko-toliko sigurno zaklonište za politički rad. Bila bi, dakle, prava sablazan da se u doba kad se Slovenija na naše oči državno stvara a Bosna državno obnavlja i sve to u jugoslavenskom okviru i na temelju jugoslavenskoga narodnog jedinstva, da se sada, tobože zbog tog okvira i tobože zbog tog jedinstva, naša hrvatska država ruši. Nju bi mogao i smio rušiti sam hrvatski narod kad bi mu Bog pomutio pamet, ali je hrvatski narod pri zdravoj pameti i upravo zato hoće danas više nego ikada da ima svoju hrvatsku državu i da na svom hrvatskom državnom teritoriju — koji je ujedno i naše narodno područje — vrši potpuno i bezuvjetno pravo svoga narodnog samoodređenja. To pravo narodnog samoodređenja priznali su nam u velikoj svojoj stisci i mađarski i austrijski vlastodršci, a tom našem pravu neće i ne mogu ništa prigovoriti naša braća Srbi u Kraljevini Srbiji jer ništa ne bi bilo nedoličnije, nepravdnije i štetnije nego da brat od brata traži podređenost, bilo u koju mu drago svrhu. Štoviše, ni onda, kad bi Srbi u Kraljevini Srbiji i u Kraljevini Crnoj Gori izjavili da namjeravaju te obadvije kraljevine izbrisati i da žele sa svima ostalim Srbima, s nama Hrvatima i sa Slovencima stvoriti jednu jedinstvenu državu bez ikakvih unutrašnjih granica, ni onda ne bismo mi Hrvati izbrisali svoju hrvatsku državu nego bismo im i onda rekli iskreno i bratski po prilici ovo: Mi s vama hoćemo jedinstvenu vanjsku međunarodnu državnu granicu, hoćemo prema vani jedinstvenu državu jugoslavensku ili slovensko-hrvatsko-srpsku, ali isto tako hoćemo i nadalje zadržati unutrašnju svoju državnu hrvatsku granicu, i to zato 1) da svom hrvatskom seljačkom narodu oživotvorimo potpuno njegovo seljačko pravo prema posebnim našim prilikama i potrebama; 2) da uredimo hrvatsku državu i na slavenskom temelju, da na primjer njemački jezik zamijenimo češkim; 3) da sav svoj javni život uredimo na kršćanskom i Wilsonovom čovječanskom temelju, tako da se ugnemo svakoj mržnji i osveti, a »vi ste, braćo Srbi, — obraća se Radić direktno — naprotiv zbog svojih prevelikih patnja, kojima su krivi ne samo naši tudjinski tlačitelji, nego i naša braća Bugari, vi ste zbog toga i protiv te bugarske naše braće tako ogorčeni, da eto ne ćete ni čuti o tom, da i Bugari idu u naše jugoslavensko kolo, a zbog svoga junačtvu držite se sada prvim narodom ne samo među Slavenima, nego na cielom svijetu. Mi to junačstvo priznajemo, ali taj vaš ponos bio bi velika smetnja tomu, da se učimo od svih, a napose od slavenskih naroda; 4) nama Hrvatima je svaki čovjek, a pogotovo svaki čovječiji život svetinja nad svetinjama, a kod vas — u Srbiji — još prije rata, a pogotovo poslije rata bio je običaj političke protivnike ukloniti s ministarskog i vladarskog mjesta i krvavom silom kad nije išlo milom. Mi nipošto nećemo krvave revolucije, ni javne ni potajne,²⁶⁷ pa zato hoćemo da i nadalje ostanemo u posebnom svom hrvatskom domu, u posebnoj svojoj hrvatskoj državi.« A to Radić hoće posebno iz ovih razloga: »Evo, naša sloboda i naša zajednica ne traje još ni tri tjedna, pa gle,

²⁶⁷ Ostajao je dosljedan svom temeljnom nauku: Ne treba se nijedne vlasti bojati, ali ne treba nijednu vlast rušiti silom. Kad cjelokupni narod ili ogromna većina njegova bude na tom temelju organizirana, nema te vlade koja bi se mogla dugo držati protiv volje takvog naroda.

predsjednika hrvatske pučke seljačke stranke, Stjepana Radića, zahtievahu neki pristaše kralja Petra, daci, časnici i vojnici, dne 20. stud. javno od Narodnoga Vieća, *na izručenje, da ga ubiju samo zato*, što u Domu piše za republiku. Ta se čeljad doduše odmah udaljila *na mig dr. Angjelinovića*, ali je svoj zahtjev, *da Radića ubije*, ponovila opet *javno*, u Slavenskoj knjižari i pred njom pod vodstvom jednoga mornarskoga poručnika i jednoga podčasnika Srbina. Kad bi se ovo umorstvo bilo dogodilo, mi bismo Hrvati na početku svoje narodne slobode bili danas u najstrašnijem domaćem ratu između seljačtva i gospode, jer toliko može znati političko diete u Hrvatskoj, da za predsjednikom hrvatske pučke seljačke stranke stoji sve, što je probudjena i organizovana u hrvatskom seljačtvu. — Ova čeljad zaprijetila se Radiću onako strašno i krvnički samo za to, jerbo drže, da se inače ne da osnovati i osigurati jedinstvena naša država bez ikakvih unutrašnjih granica. I ne da se. Tko bi htio izbrisati sve prirodne stoljetne i tisućljetne unutrašnje granice i razlike, dakle ono, što nije stvorio krvlju nego Bog, priroda i život, taj bi morao početi s takvim nasiljem i s takvim domaćim ratom i pokoljem, koji bi i našu narodnu zajednicu i jedinstvo najprije osramotio, a onda i proširio. I zato u ime narodnoga jedinstva i bratimstva, u ime čovječanske i kršćanske pravice i slobode i u ime zdravoga razuma, i na temelju hrvatskoga tisućljetnoga narodnoga i državnoga prava velimo: Mi Hrvati hoćemo u jugoslaven-skom jedinstvu svoju hrvatsku državu.«

Radić je sazvao glavnu skupštinu stranke za 25. studenoga, pa je prethodno obavijestio čitaoce *Doma*²⁶⁸ o čemu će se vijećati na skupštini (»1. Seljačko pravo na zemlju, na slobodnu gospodarsku upravu i na glavni udio u državnom proračunu. 2. Seljačko mišljenje i uvjerenje o bezuvjetnoj potrebi, da banska Hrvatska ostane samostalna država i to pučka republika u zajednici skupne države jedinstvenoga našega hrvatskoga, srbskoga i slovenskoga naroda. 3. Hrvatska naša i jugoslavenska težnja i potreba, da svi mi južni Slaveni, dakle i Bugari, stvorimo veliki slavenski republikanski savez najprije s Česima i s Poljacima, a onda s vremenom i s Rusima. 4. Proglasit će se novi red za organizaciju seljačke stranke, da u novoj današnjoj slobodi seljačtvo što prije dobije onaj upliv i ugled, koji mu s pravom pripada po njegovom umu, poštenju, imetku i broju«).

Glavni odbor HPSS-e održao je dvije sjednice, jednu 24. XI prije glavne skupštine, a drugu 25. XI poslije skupštine.²⁶⁹ Na prvoj sjednici stvoreno je osam zaključaka za glavnu skupštinu dok je na drugoj bilo izabrano 30 pristaša stranke (27 seljaka i 3 školovana gospodara) u Seljačko gospodarsko vijeće. Uz to je bio stvoren zaključak da se što prije pristupi izdavanju dnevnih novina stranke pod naslovom *Republika* (S geslom: »Republika svemu svietu dika«).

Na sjednici središnjeg odbora Vijeća 23. XI²⁷⁰ čitani su razni prijedlozi o tome, kako provesti ujedinjenje sa Srbijom. Između ostalih, bio je pročitani i Radićev »Nacrt privremenoga uredjenja za zajedničku saveznu državu Slovenaca, Hrvata i Srba«. Na sjednici odbora, sutradan navečer,²⁷¹

²⁶⁸ *Dom*, 21. XI 1918.

²⁶⁹ *Dom*, 28. XI 1918.

²⁷⁰ *Bogdan Krizman*, Zapisnici središnjeg odbora »Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba« u Zagrebu, 370.

²⁷¹ Isto, 374.

Radić je opširno govorio protiv prijedloga odbora sedmorice. Kasnije je on jedini u plenumu glasovao protiv ali je, ipak, bio izabran u izaslanstvo Vijeća koje je trebalo otputovati u Beograd. U toj svojoj »posljednjoj opomeni«²⁷² Radić je upozorio prisutne da se već izredao priličan broj govornika, no ne samo da se nijedan govornik nije sjetio ni Hrvatske ni Hrvata, nego se svi upravo natječu u tom da Hrvatsku izbrišu i poruše, da Hrvate najprije potisnu, a onda i pregaze. »Vama su svima puna usta riječi: Narodno jedinstvo — jedna jedinstvena država, jedno kraljevstvo pod dinastijom Karađorđevića — nastavljao je Radić. — I vi mislite, da je dosta govoriti, da smo mi Hrvati, Srbi i Slovenci jedan narod zato, što govorimo jedan jezik, a da zato moramo imati i jedinstvenu centralističku državu, i to kraljevstvo, i da nas samo to, takvo jezično i državno jedinstvo može usrećiti. Kako je površno, kako plitko i kako neopravdano to vaše mišljenje!« Optužio je većinu da njen rad u Narodnom vijeću nije ni demokratski, ni ustavan, ni pravedan, a nije ni pametan. »Vi, gospodo, upravo ni malo ne marite za to, što naš seljak u obće, a napose seljak hrvatski, ne će ni da čuje ništa više o kralju i o caru, a isto tako ni o državi, koju mu se silom nameće. Naš je seljak toliko dozrio, da zna svuda, da je država i domovina u pravici i u slobodi, u blagostanju i u prosvjeti. I kad ga vi danas već i batinate po oružnicima i silom gonite da pristane uz vas, da nas tobože brani od Talijana, on govori ili barem misli, da ste vi ono isto, što su bili mađarski i njemački tlačitelji. A znate, zašto? Zato, jer svaki i zadnji čovjek uvidja ono, što vam je do podne onako jednostavno, a ipak nepobitno dokazao zastupnik Hrvoj²⁷³ veleći: Ili Italija ima uza se cijelu antantu — onda si mi sami ne možemo pomoći; ili Italija radi na svoju ruku — i onda ćemo mi proti njoj uspjeti na temelju svoga prava; u nijednom slučaju ne će nam pomoći ni jedinstvena država, ni nitko drugi.« [...] »Vi dakle naš narod plašite kao malu djecu — nastavio je — i mislite, da ćete tako narod pridobiti za svoju politiku. Možda hoćete Slovence, ne znam; možda ćete pridobiti za čas i Srbe; ali stalno znam, da Hrvate za to pridobiti ne ćete, a ne ćete ih pridobiti za to, jerbo je sav hrvatski seljački svijet isto tako proti vašemu centralizmu, kako je proti militarizmu, isto tako za republiku kao i za narodni sporazum sa Srbima. I ako vi budete silom htjeli nametnuti svoj centralizam, evo, što će se dogoditi: Mi ćemo Hrvati reći otvoreno, čisto i bistro: E, ako Srbi u istinu hoće da imadu takvu centralističku državu i vladu, Bog im ju blagoslovi; ali mi Hrvati ne ćemo druge državne uredbe nego saveznu federativnu republiku.« [...] »Naš je hrvatski seljak — a to je devet desetina hrvatskoga naroda — u ratu postao podpun čovjek, a to znači, da ne će više nikomu služiti, nikomu robovati, ni tudjinu ni bratu, ni tudjoj ni svojoj državi, nego hoće, da se u ovo veliko doba država uredi na slobodnom republikanskom i na pravednom, čovječanskom (socijalnom) temelju. I vi, vas šaka gospode, vi se tomu protivite! I kad se tako protivite toj slobodnoj republikanskoj

²⁷² Taj govor — po sjećanju! — objavio je Radić u brošuri: Put k seljačkoj republici, Zagreb 1923, 27—42. Tu je Radićev opis sukoba na sjednici središnjeg odbora 20. XI i prijetnja sa smaknućem Radića (Isto, 24).

²⁷³ Hrvoj nije bio član središnjeg odbora pa prema tome nije ni mogao glasati. Njegov govor na sjednici 23. XI 1918: *Dom*, 24. XII 1918.

i toj pravednoj čovječanskoj želji, volji i potrebi svega našega naroda — a napose naroda hrvatskoga, u kojega ime ja sada govorim — vi niti časak ne mislite na to, kako činite strahovitu krivicu i preveliku — da oprostite — glupost.« [. . .] » Vi nemate ili ne ćete da imate pojma o tom, da sav naš narod, napose naš narod hrvatski želi, hoće, traži i zahtijeva, da mu njegova prolivena krv donese onakvu pravu i podpunu republikansku slobodu, kakovu je vidio i okusio mnogi naš čovjek u Americi, a one nebrojene suze, da mu pribave onakvu pravicu, za kakvu se bore — i kakvu će postići — njegova seljačka braća u Rusiji.« [. . .] »Sav je hrvatski narod za republikansku slobodu i za čovječansku pravicu; vi ste za staro bankrotirano nasilje i za gospodsku sebičnost i otimačinu. Vi dakle niste više ni u narodu, a kamo li da bi vi govorili u ime naroda. I zato iz ove vaše osnove neće biti ništa [. . .]. Vi ćete otići u Beograd. Vi ćete bez hrvatskoga naroda i proti njegovoj volji provesti jedinstvenu (centralističku) državu i bez ikakvoga straha i srama, vi ćete vladati na temelju starih austrijskih i mađarskih nevaljanih i neopravdanih zakona i pomoću starih, pokornih i pokvarenih činovnika. A možda ćete vladati bez ikakvih zakona, samo silom i samovoljom. Kakogod ga pozovete, on vam se ne će odazvati, a najmanje će vam se odazvati da vam dade povjerenje i da ikada slobodnom svojom voljom prizna i odobri vaše nasilje i vašu prevaru. Za taj slučaj, da vi uspijete, to jest, da za tu stvar predobijete antantu i da antanta bude dosta nepametna i dosta jaka, da vam pomogne, vi ni u tom slučaju ne ćete imati naroda za se. Čim dođe do prvih izbora, kakvogod oni bili, za konstituantu ili za obični sabor, narod ne će više birati takve gospode, koja su pogazila sva svoja obećanja i sve svoje programe i koja su mu bez ikakvoga pitanja narinula svu staru silu, krivicu i otimačinu. Narod će u sabor birati samo seljake od pluga i motike, a od gospode samo onakve ljude, koji su i sada u ovoj najvećoj teškoći pristali uz narodno mišljenje, to jest uz republikansku slobodu i socijalnu (čovječansku) pravicu. I ja, koga vi bacate i izključujete iz svoje sredine, komu dapače i o glavi radite, ja ću, vidite, biti, ako Bog da, kao riba u vodi ne samo medju seljačtvom hrvatskim, nego i medju seljačtvom slovenskim i srbskim.«

Sutradan, na skupštini HPSS-e, održanoj u zagrebačkoj Streljani, Radić je oštro napao gospodske političare.²⁷⁴ »Da naša gospoda, koja vode politiku, nisu bila zanešenjaci, tašti, sebičnjaci i siloviti, mogli su i Bosnu i Hercegovinu dovesti u zajednicu sa Zagrebom i bili bismo proglasili hrvatsku državu, koja bi stvorila zajednicu sa bratskom Srbijom. Još prije sloma Radić je predlagao, da se proglasimo republikom i da tražimo zaštitu u Wilsona. Prvi dah slobode da upotrebimo, da seljačkomu narodu pomognemo. On je sastavio i proglas seljačkomu narodu. Da ne će biti sada naša zemlja ni popovska ni grofovaska, ni čifutska, nego hrvatska i jugoslavenska. Da ćemo graditi svoju državu po uzoru švicarskom, a ne po turskom. (Poklici: Tako je!) Ali su došle paklenske sile. Mi trebamo da narodu prisižemo, a ne da narod nama prisiže.«

»Kad se radi o kralju, kralj mora imati oko sebe društvo, mora imati stražu, mora imati vojsku, a nama ne treba ni narodne obrane, jer nam

²⁷⁴ Dom, 28. XI 1918.

je međunarodni savez najboljom zaštitom. Naša je zaštita ne oružje, nego prosvjetljeno čovječanstvo.« Ističe, kako je u sadanjim časovima od najveće važnosti, da u domovini bude red. »Balla²⁷⁵ je rekao u Narodnom Vijeću, da ima osam mađarskih divizija, kojima može poplaviti naše zemlje. Italija ima mnogo vojske, ali mi ne idemo protiv nijedne vojske, jer smo uvjereni, da smo u pravu. Mi ćemo čuvanje naših granica povjeriti prosvjetljenom čovječanstvu, koje neka postavi granice našoj domovini ondje, gdje nam ih je bog postavio. (Burno odobravanje.) To mi očekujemo samo od prosvjetljenoga čovječanstva, ne od kralja Petra, kraljevića Aleksandra i Milana Pribičevića.«²⁷⁶

Govorio je i novi član HPSS-e Drag. pl. Hrvoj,²⁷⁷ a zatim je ponovo uzeo riječ Radić i ustvrdio da mu mjesto povjerenika za narodno gospodarstvo nisu uopće ponudili, a da su mu ga ponudili, ne bi ga prihvatio. Zatim je govorio o zaključku Narodnog vijeća. Izabran je u delegaciju od 28 lica koja odlazi u Beograd. Pita prisutne, bi li on pošao kao opozicionalac, jer se ne boji Beograđana i Srbijanaca nego ove »domaće nesreće«. Glasuje se da Radić ne ide u Beograd. Zato je Radić uskliknuo da oni ništa ne priznaju, što sami ne odobre. »Njihov čin je lukavost. Treba čekati, dok se u Srbiju vrate srpske stranke. Jučer je Pribičević rekao, da je Pašić odstupio. Ma što god se sad dogodilo, nemojte zamrziti Srbijance. Našu sestru Srbiju proglašuju za našu mater. Naša mati je samo sveta naša domovina.«

Na kraju je skupština prihvatila osam zaključaka. U prvom se poziva čitav hrvatski seljački narod i seljačka braća Srbi i Slovenci da iz srca iščupaju i posljednji trag propalog militarizma i da priznaju zakonitom samo onu mobilizaciju koju zaključi čitav narod plebiscitom ili poimničnim glasovanjem. U drugom se žigoše silovito prodiranje Talijana na državni hrvatski teritorij i ostalo naše državno i narodno jugoslavensko područje; ono je sramota najprije za Antantu i čitav svijet, a onda je ludi i drski izazov plemenite Francuske, slobodne Engleske i demokratske Amerike. Zbog toga skupštinari dižu glas kao Hrvati i Jugoslaveni da svu svoju moralnu snagu ulože da Italiji ne ostane ni pedlja naše slavenske zemlje. U trećem se zaključku protestira protiv rušenja hrvatske države kakvo čine gospodski političari.²⁷⁸ U četvrtom se zagovara seljačko pravo i osnivanje seljačkoga gospodarskog vijeća. U petom se pred licem čitavog svijeta protestira protiv mađarskog i njemačkog divljaštva u Koruškoj, Štajerskoj, Međimurju i Prekomurju, izražava žaljenje što hrvatska vlada nije tražila da Sabor protestira protiv toga divljaštva i poduzme uspješne korake da se Međimurje sačuva od progona, pljačke i pokolja;²⁷⁹ s iskre-

²⁷⁵ Aladar pl. Balla bio je izaslanik mađarske vlade grofa M. Károlyja u Zagrebu. Usp. *Bogdan Krizman*, Predstavnicu Predsjedništva »Narodnog vijeća SHS« u Budimpešti, Beču i Pragu 1918, *Historijski zbornik*, IX/1957, 23—43.

²⁷⁶ Pukovnik Milan Pribičević bio je šef vojne misije u Zagrebu.

²⁷⁷ Osim Hrvoja pristupili su tih dana HPSS zastupnici St. Zagorac, St. Pavunić i M. Došen.

²⁷⁸ »Oružanom silom oduzeto je u Slavenskoj knjižari 310 letaka pod naslovom 'Za hrvatsku državu u Jugoslaviji'« [...] (*Dom*, 28. XI 1918)

²⁷⁹ Usp. *Bogdan Krizman*, *Oslobodjenje Međimurja 1918. godine*, *Kaj*, 1/1968, 54—60.

nom radošću pozdravlja se dolazak bratske srpske vojske, da se Srbi, Hrvati i Slovenci s onu stranu Drave i Dunava zaštite u svom životu i imetku i da im se da koliko-toliko oduška, da mogu i javno očitovati svoje narodno jugoslavensko mišljenje i uvjerenje. U šestom zaključku zagovara se osnivanje savezne jugoslavenske republike; u sedmom »potpuna Jugoslavija« (s Bugarskom) i veliki slavenski savez (sa Česima i Poljacima), a u osmom jugoslavenska republikanska seljačka demokracija.

Središnji je odbor na to — na sjednici 26. XI prije podne — isključio osobno Radića a ne Seljačku stranku iz Narodnog vijeća »zbog njegovih napadaja i kleveta« u govoru na toj glavnoj skupštini, a Radić je potkraj studenog otputovao u Prag, gdje se duže zadržao i vratio se kući tek 10. prosinca, tako da nije bio u Zagrebu prilikom krvoprolića na Jelačićevom trgu, 5. prosinca. Sazvao je za 20. XII sjednicu glavnog odbora stranke.²⁸⁰

Već 19. XII raspravljalo se preliminarno o svemu što će doći pred skupnu sjednicu odbora i ona je sutradan donijela o stranačkoj organizaciji niz zaključaka (o povjerenicima, o dužnosti dosadašnjih članova glavnog odbora da dodju na sjednicu glavnog odbora zakazanu za 1. veljače jer će se 2. II, na Svijećnicu, »svršiti jedan važan posao zbog kojega je potrebno, da dođu svi, koji iole mogu«). Popodne je sjednica nastavljena ali se dogodila »upadica« kad je došao povjerenik Narodnog vijeća prof. Turić. Neki su članovi bili protiv toga da on govori ali je odbor, na Radićev prijedlog, pristao da ga sasluša. Turiću je, nakon govora, odgovorio seljak Franjo Koren. »Veliko je zlo — rekao je on — što se u narodnom vijeću i u ime narodnoga vijeća i pod zaštitom njegovom moglo govoriti pače i raditi o umorstvu predsjednika seljačke stranke. Da je došlo do te nesreće, seljački bi narod za taj zločin svalio krivnju na svu gospodu, te bi bile nastale takove posljedice, koje bi do temelja bile uzdrmale a i možda porušile našu mladu jugoslavensku državu. Zato se na takve stvari, nastavio je Koren, ne smije ni misliti, nego se svekolika borba mora voditi izključivo duhovnim oružjem, to jest, govorom i štampom, i to promišljeno i pošteno.« Raspravljali su zatim — pošto je Turić otišao — o organizaciji stranke, o dnevniku,²⁸¹ o predsjednikovu putu u Prag i o političkom položaju. Osobito temeljita i poučna — piše *Dom* — bila je rasprava o odnosu prema drugim strankama, napose prema socijalistima, pravašima, starčevićancima i prema srodnim strankama među Slovencima, Srbima, Bugarima, Česima i Poljacima. Odbor je donio razne zaključke, između ostalog i taj da se osam dana prije glavne skupštine (3. II) ima oblasti prijaviti pokretanje dnevnika (*Republika*) da bi na glavnoj skupštini mogli objaviti odgovor oblasti.²⁸²

²⁸⁰ *Dom*, 24. XII 1918.

²⁸¹ Poziv na osnivanje dnevnika *Republika*: *Dom*, 28. XI 1918. Republiku kao oblik vladavine je Radić tada ovako tumačio: »Republika se dakle može potpuno prisposobiti našoj staroj hrvatskoj zadrugi, gdje su svi zadrugari jednaki, gdje je cijela zadruga vlasnik imetka i gdje si zadrugari sami biraju gospodara i gdje ga mogu i skinuti, ako dobro ne gospodari« (*Dom*, 31. XII 1918).

²⁸² Vlasti, očigledno, nisu dopustile pokretanje tog dnevnika, a i *Dom* je bio zabranjen već 26. veljače 1919. na temelju ratne ovlasti Franje Josipa od 27. VII 1914!

Zato je *Dom*²⁸³ donio ovu obavijest:

»Izvanrednu glavnu skupštinu HPSS (Hrvatske pučke seljačke stranke) sazivljem u ponedjeljak dne 3. veljače 1919., u Zagreb, glavni grad banske Hrvatske. Skupština će biti uz ulaznice, koje mogu dobiti samo povjerenici, zatim pristaše seljačke stranke i gosti pozvani od predsjednika, prema zaključku glavnoga odbora.

Stj. Radić, predsjednik HPSS.«

Tako je Radić pošao s v o j i m putem, uzdajući se u svoj talent tribuna, znanje političara, okretnost pisca i — iznad svega — u svoj istančani osjet za porive, želje i osjećaje puka, njegovoga hrvatskog puka.

S U M M A R Y

STJEPAN RADIĆ AND THE CROATIAN PEOPLE'S PEASANT PARTY IN WORLD WAR I

Stjepan Radić and the Croatian People's Peasant Party (*Hrvatska pučka seljačka stranka*), which had been weakened after the elections for the Sabor held at the end of 1913 on the eve of World War I, formed a coalition with the Croatian Right's Party (*Hrvatska stranka prava*) and tried to carry the co-operation of the two parties into Bosnia. Radić remained true to the tactics of the "Holy Alliance" until, with the bullets of G. Princip in Sarajevo and the beginning of the war, a new period began in the political life of Croatia. Radić had already been expelled from the Sabor and was occupied with his elections in Ludbreg, so he himself did not take part in the stormy scenes in the Sabor provoked by the assassination in Sarajevo, but for quite a long time he supposed that Austria-Hungary could not lose the War. He tried — through the intermediary Dr. Vl. Sachs — to get the blessing of Austro-Hungarian diplomacy to go to Bulgaria in the name of the Croatian opposition, and to carry through anti-Turkish (and anti-Serbian) propaganda there. But the Croatian government would not give him permission. In 1915 he said in the Sabor that the Croatian nation was going to war only to make sure that its wishes and rights were recognized and taken into consideration in their entirety in Austria-Hungary, "that ancient, unvanquished and invincible monarchy". Later, the death of Franz Joseph and the succession to the throne of Karlo resulted in a new groupation among Croatian political parties. An opposition (*državnopravna oporba*) was formed, into which entered the Croatian People's Peasant Party, the Croatian Right's Party and Starčević's Right's Party (*Starčevićeva stranka prava*). A new Croatian government was also formed: Skerlec withdrew and A. pl. Mihalovich became the new Ban. He was the representative of the Croato-Serb Coalition (*Hrvatsko-srpska koalicija*) which, in that way, ceased to be only a "working party". Certain differences within the opposition now became apparent. The representatives of Starčević's Right's Party distanced themselves more and more from the views held by the Croatian Right's Party, indicating that they agreed with the "May Declaration" of the Yugoslav Club in Vienna from May 30, 1917. Starčević's followers accepted dissidents from the Coalition (V. Pribičević and S. Budisavljević), while Radić went on cooperating with the Croatian Right's

²⁸³ Broj 51, od 24. XII 1918.

Party until April 13, 1918, when he ceased co-operation with a statement to the press on his arrival in Prague. He joined Starčević and his followers who fought for national concentration; he took part in the founding of the National Council of Slovenes, Croats and Serbs (*Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba*); entered the Business Committee of the Council and became a member of the Central Committee. On October 29, 1918, Radić voted for the "urgent proposal" (*prešni predlog*) of Sv. Pribičević and his followers for the breaking off of all state and legal relations with Austria and Hungary. He soon abandoned this general line, and formed one of his own, properly feeling that his time was coming in the new conditions. He held a decisive speech meant as a "last warning" in the Central Committee of the Council on November 24 and was the only one to vote against the departure of delegates from the National Council to Belgrade. The Assembly of the party approved this departure next day, and at the same time spoke in favour of the founding of a federal Yugoslav state.